

“LA REALITAT DE L’ABORDATGE DE
LA MORT, LA PÈRDUA I EL DOL A
L’ESCOLA BRESSOL”

“THE REALITY OF THE APPROACH TO
DEATH, LOSS AND MOURNING IN
THE NURSERY”

TREBALL FINAL DE GRAU, CURS ACADÈMIC 2019/2020

Autora del treball: AINOA PARRA EXPÓSITO

Directora del treball: MARIA ROSA TERRADELLAS PIFERRER

GRAU EN MESTRA D’EDUCACIÓ INFANTIL

Facultat d’Educació i Psicologia

Índex

1. Resum del contingut.....	3
2. Introducció.....	4
3. Marc teòric.....	7
3.1 Què és el dol?.....	7
3.2 Fases del dol en la infància segons diversos autors.....	10
3.3 Percepcions sobre la mort en la primera infància.....	14
3.4 Diferències entre el procés de dol d'un adult i de dol infantil.....	16
3.5 Com explicar la pèrdua a l'escola bressol? Com intervenir en ella?.....	19
3.6 El conte com a eina didàctica.....	25
4. Mètode.....	27
4.1 Objectius.....	27
4.2 Preguntes de la recerca-acció.....	27
4.3 Participants.....	28
4.4 Instruments i materials.....	28
4.5 Procediment.....	29
4.5.1 Fases de la intervenció.....	29
4.5.2 Instruments de recollida de dades.....	29
4.5.3 Formes d'anàlisi de dades.....	30
4.5.4 Metodologia de recerca aplicada.....	30
5. Resultats.....	31
5.1 Entrevista a 17 educadores de diferents llars d'infants.....	31
5.2 Entrevista a 17 famílies de la Llar d'infants de Santa Susanna.....	33
5.3 Entrevista a una professional, la Doctora de la UdG Mònica Cunill.....	35
5.4 Llista de conductes de la intervenció de la lectura de contes sobre la mort, la pèrdua i el dol a l'aula de P2 de la Llar d'infants de Santa Susanna.....	37
5.5 Escala d'estimació de la intervenció de la xerrada a educadores i famílies sobre la mort, la pèrdua i el dol a l'escola bressol.....	38
6. Discussió i conclusions.....	39
7. Referències documentals.....	40
8. Annexos.....	43
(Annex 1) QÜESTIONARI A 17 EDUCADORES DE DIVERSES LLARS D'INFANTS.....	43
(Annex 2) QÜESTIONARI A 17 FAMÍLIES DE LA LLAR D'INFANTS DE SANTA SUSANNA.....	57
(Annex 3) ENTREVISTA A LA DIRECTORA DEL POSTGRAU EN INTERVENCIÓ DE PÈRDUA, DOL I CRISI, MÒNICA CUNILL.....	63

(Annex 4) LLISTA DE CONDUCTES DE LA INTERVENCIÓ DE LA LECTURA DE CONTES SOBRE LA MORT, LA PÈRDUA I EL DOL A L'AULA DE P2 DE LA LLAR D'INFANTS DE SANTA SUSANNA.....	69
(Annex 5) ESCALA D'ESTIMACIÓ DE LA INTERVENCIÓ DE LA XERRADA A EDUCADORES I FAMÍLIES SOBRE LA MORT, LA PÈRDUA I EL DOL A L'ESCOLA BRESSOL	70

1. Resum del contingut

Amb aquest treball es pretén analitzar l'abordatge de la mort, la pèrdua i el dol a l'escola bressol. Els principals objectius són conèixer les aportacions teòriques del tema, saber què n'opinen els professionals, les educadores d'escola bressol, l'opinió de les famílies i analitzar el resultat d'utilitzar el conte com a eina didàctica per abordar el dol amb infants. El mètode s'ha centrat en la recerca-acció i com a instruments s'han utilitzat qüestionaris i entrevistes. Com a conclusions destacaríem que la majoria de les educadores d'escola bressol no se senten preparades per abordar aquest tema i que l'orientació que donem al dol té molt a veure amb el concepte que té la nostra societat sobre la mort.

Paraules clau

Pèrdua, dol, mort, petita infància i escola bressol.

Abstract

With this project the intention is to analyze the reality of the approach of death, loss and mourning in the nursery. The main objectives are to know the theoretical contributions of various authors on the subject, to know what the professional think, and to know the opinion of the educators of the nursery and the families. Another objective has been to analyze the result of using the book as a didactic tool to approach mourning with children. The method has focused on search-action and how the instruments have been used the questionnaires and interviews. The conclusions are that the majority of daycare educators are not prepared to address this theme and that the orientation we give to mourning in childhood is closely related to the concept that our society has about death.

Key words

Loss, mourning, death, small childhood, nursery.

2. Introducció

El tema de la mort sempre m'ha cridat l'atenció, ja que és un tema que, malauradament no deixa de ser tabú en la nostra societat i en la nostra cultura, ens eduquen d'esquena a ella. Tanmateix, la realitat és que la mort forma part de la vida, i depèn com la gestionem tindrem més possibilitats de ser més feliços i de gaudir més d'ella. Si a nosaltres com a adults ja ens costa tractar-la, com ho podríem fer amb els infants?

Les relacions socials esdevenen d'una gran importància per a la persona, és per aquest motiu que quan els llaços afectius es trenquen per defunció de l'ésser estimat a la qual està vinculat, el que es produeix és un estat afectiu de gran intensitat emocional al qual anomenem dol. L'elaboració de les pèrdues és possiblement un tema central en l'existència humana. Efectivament, des del naixement, com la primera dolorosa separació, la vida de cadascun de nosaltres és un continu de pèrdues i separacions, fins a l'última i probablement més temuda, que és la de la mateixa mort i la dels nostres éssers estimats. Totes les petites o grans separacions que anem vivint, no solament ens recorden la provisionalitat de tot vincle, sinó que ens van preparant per al gran definitiu adieu. Cada pèrdua implicarà un dol, i la intensitat d'aquest no dependrà de la naturalesa de l'objecte perdut, sinó del valor que se li atribueix, és a dir, de la inversió afectiva invertida en la pèrdua (Cabodevilla, 1945).

Més tard o més d'hora els infants s'acosten a la realitat de la mort, ja que fins i tot els nens més petits estan exposats a ella i no podem controlar quan morirà algú pròxim a ells. La coneixen bé, perquè se la troben al jardí, en els insectes morts, en els contes o pel·lícules que veuen, etc. Per tant, parlar de la mort als infants es tracta d'un deure inexcusable. Cal destacar que actualment estem vivint una pandèmia mundial provocada per un nou coronavirus (“COVID-19”), i que aquesta situació suposa un risc greu per a la salut pública. Així doncs, com diu Mònica Cunill, estem davant de dols molt complicats, ja que ens trobem amb pèrdues traumàtiques que ens venen de cop. Ara més que mai és molt important parlar amb els infants sobre la mort, el dol i la pèrdua, ja que ens trobarem que

moltes persones presentaran dols complicats que requeriran atenció psicoterapèutica. Aquestes persones no hauran fet el procés per elles mateixes i es poden quedar bloquejades en aquest moment (Mònica Cunill, 2020). Convé estar preparats i incloure aquest tema en la formació del menor per a ajudar-lo a enfocar-lo amb la mateixa naturalitat amb què li ensenyem altres temes. La mort forma part de la vida, entendre la mort és poder acceptar que és una etapa final i, al marge de les nostres creences, ha d'explicar-se com un fet irreversible i universal. Respondre les preguntes d'un infant que s'interessa per la mort és vital perquè no s'obsessioni pel tema i l'oportunitat per a parlar sobre la importància de la vida.

Moltes persones que viuen o treballen en contacte amb els infants i els adolescents es troben amb problemes per abordar aquestes situacions, no saben com tractar adequadament el tema de la mort d'un ésser estimat. De les nostres explicacions sobre la mort, però, dependrà la forma en què els infants visquin el seu primer dol. El dol és un procés d'adaptació, és un camí que hem de recórrer tant la població infantil com l'adult, sempre que perdem a algú o alguna cosa important en les nostres vides.

Aquest treball final de grau sorgeix concretament a partir d'una situació real que es va donar a la Llar d'infants de Santa Susanna. En una ocasió es va presentar un pare per apuntar a la seva nena que recent havia perdut la mare i nosaltres, les educadores, no sabíem com abordar la situació amb claredat. Així doncs, havent observat això em vaig interessar molt pel tema i vaig decidir fer-ne una recerca-acció per analitzar què en diuen els autors sobre què és el dol, quines són les seves fases, sobre les percepcions de la mort en la primera infància, sobre les diferències entre el procés de dol d'un adult i de dol infantil, sobre com explicar la pèrdua a l'escola bressol i com intervenir en ella i, per últim, la importància del conte com a recurs didàctic per abordar el tema.

S'aborda el dol des d'autors clàssics i contemporanis, en especial en la infància segons les diferents fases del desenvolupament. Es considera important el suport emocional com a eina per transitar el procés de dol des d'una forma

adequada per evitar complexitats en edats posteriors. Per profunditzar en el tema, s'ha optat pel desenvolupament psicològic utilitzant un enfocament psicoanalític i s'ha treballat amb diferents autors que han tractat el tema en qüestió, com els clàssics: Sigmund Freud i John Bowlby des de la seva teoria d'aferrament. També s'incorporen altres autors que parlen específicament del dol infantil entre altres temes.

Amb aquest estudi i gràcies als qüestionaris i l'entrevista formulada també es pot observar si s'ha perdut la naturalitat de la mort, si la nostra cultura encara considera aquest tema un tema tabú del qual és preferible no parlar-ne, si la mort ens genera angoixa i tractem de protegir als menors d'aquest sentiment, si l'escola té pocs recursos per afrontar la mort i treballar-la des dels centres educatius, si és necessari tractar-la en edats primerenques, quina seria la millor manera d'explicar la pèrdua a l'escola bressol, etc. En la part pràctica he volgut utilitzar el conte com eina clau per a treballar la temàtica de la mort amb els infants de P2 de la Llar d'infants, ja que parlar de la mort i de la pèrdua mitjançant els contes, ajuda a aconseguir que el procés de dol es desenvolupi de la forma més normalitzada possible. Això primerament m'ajudarà a conèixer què saben de la mort i la pèrdua i quines són les seves reaccions davant d'aquest tema, i a posteriori podré comprovar si n'han parlat dels contes amb les seves famílies i si han fet preguntes a les educadores relacionades amb això. Com a intervenció, també s'organitza una xerrada de l'experta Mònica Cunill a la Llar d'infants de Santa Susanna, en la qual parlarà de la mort, la pèrdua i el dol amb infants.

3. Marc teòric

3.1 Què és el dol?

L'edat en què es pot començar a parlar de dol ocasiona moltes controvèrsies entre diferents autors, ja que n'hi ha que neguen la seva existència abans de l'adolescència (una minoria), i altres que observen manifestacions del dol a partir dels sis mesos de vida. A partir d'aquesta edat pot deduir-se que l'infant experimenta l'angoixa de la separació quan la mare es troba absent.

Segons la literatura no existeix una única definició sobre què és el dol, sinó que es recullen diverses accepcions per aquest terme. Una d'elles senyala que *“el dol és el procés d'adaptació normal que segueix a la pèrdua d'un ésser estimat”*, però en realitat va m'és enllà. El dol és un treball emocional, un procés simbòlic, normal, de lent i dolorós despreniment d'un objecte o subjecte important per a la persona que requereix temps perquè no es resoldrà de forma immediata. Aquest procés de dol fa referència a les conseqüències psicològiques, físiques i socials normals i esperables que s'experimenten després d'una pèrdua Poch i Herrero (2003, p. 61). És l'elaboració psíquica i comportamental en forma de patiment i aflicció quan el vincle afectiu es trenca (Gómez Sancho, 2004). El dol és un procés dinàmic, és a dir, no és estàtic, ja que es tracta d'un procés en moviment que provoca canvis físics, psicològics i socials de la persona en dol, es troba subjecte a variacions. Així doncs, tampoc és un procés lineal perquè les emocions varien i poden ser més o menys intenses amb canvis que tenen el seu sentit i justificació. També es tracta d'un procés íntim, privat i a la vegada social, ja que necessita un reconeixement. Això vol dir que s'ha de parlar del tema amb els infants i expressar els sentiments que provoca la pèrdua però que alhora, la societat ha de respectar les seves emocions i legitimar-les. A més, és un procés individual perquè la forma de respondre davant d'una pèrdua variarà en funció de cada persona i actiu perquè implica un treball personal. Requereix realitzar una sèrie de tasques com anomena William Worden (2013) que es poden utilitzar com a referència per abordar el dol en adolescents i adaptar-les als més petits. Les tasques per superar el dol que trobem en aquest model són:

- Acceptar la realitat de la mort, és a dir, ser conscient que la persona morta no tornarà a viure i que, per tant, no la tornarem a veure.

- Treballar les emocions associades a la pèrdua, és a dir, tenir en compte tot allò que pot provocar anímicament la pèrdua d'un ésser estimat.
- Aprendre a viure en un món sense la persona morta, és a dir, assumir que allò que feia aquella persona ja no ho farà mai més.
- Recol·locar emocionalment el mort i seguir vivint, és a dir, recordar a la persona morta sense patir dolor.

La consideració més comuna és assimilar el dol amb una pèrdua, no hi ha dol sense la pèrdua d'un objecte estimat però cal dir que no davant de tota pèrdua ens trobarem amb un dol (Donzino, 2008).

Segons els DSM-IV-TR¹¹ (APA, 2005), el dol és una reacció a la mort d'una persona estimada acompanyada per símptomes característics d'un episodi de depressió major (tristesia, insomni, pèrdua de l'apetit), però l'estat d'ànim depressiu és considerat com a normal. De la mateixa forma, són diversos els autors que s'han interessat a analitzar el dol per a tractar de comprendre les seves causes, manifestacions i el seu curs.

Bowlby (1980) defineix el dol com *“una sèrie bastant àmplia de processos psicològics que es posen en marxa a causa de la pèrdua d'una persona estimada”*.

D'acord amb Steen (1988) el dol pot ser una oportunitat per al creixement significatiu de la persona afectada, i també pot ser una oportunitat per a desenvolupar comportaments desadaptatius o desordres psíquics.

Reyes (1991, citat en Cruz, 1989), es refereix al dol com una reacció extremadament dolorosa però normal, que es desencadena arran del trencament d'una relació personal, el procés de la qual compleix una funció homeostàtica, ja que la seva finalitat és aconseguir l'adaptació de l'individu a la pèrdua.

Montoya, J (2003) indica que *“el dol es defineix com una reacció adaptativa normal davant la pèrdua d'un ésser estimat”*.

Per a Bucay (2004), el dol és el procés normal d'elaboració d'una pèrdua, tendent

¹¹. Manual diagnòstic i estadístic dels trastorns mentals.

a l'adaptació i harmonització de la nostra situació interna i externa enfront d'una nova realitat.

Payás (2010), creu que el dol apareix de forma natural i que pot ser considerat com una experiència més o menys universal, doncs tots els humans ho hem viscut o estem predestinats a passar per aquest procés en algun moment de les nostres vides.

Per a Esquerda & Agustí (2010, p. 53) *“el dol és el procés i les reaccions personals que se senten, el dolor per la pèrdua, l'absència o trencament dels lligams afectius i les diverses manifestacions que es produeixen al llarg d'un període de temps”*.

Rachel Naomi Remen el va descriure com un procés que: *“Ens permet sanar, recordar amb amor i no amb dolor. És un procés de classificació. Una per una, ens desprenem de les coses que s'han anat i les plorem. Una per una, prenem les coses que han passat a formar part de qui som i seguim cap endavant”* (Worden, 2013).

Aquestes definicions ens ajuden a entendre el dol com un procés natural que apareix davant de situacions que ens provoquen emocions intenses i sofriment. És percebut com una crisi, com un estat temporal de trastorn i desorganització, caracteritzat principalment per la incapacitat de l'individu per a abordar situacions particulars, utilitzant mètodes acostumats per a la solució de problemes i pel potencial per a obtenir un resultat radicalment positiu o negatiu. La resolució inadequada de la crisi en la vida pot conduir a una deterioració psíquica a llarg termini, o limitar la possibilitat d'una adaptació futura; mentre que d'altra banda, la crisi és també entesa com una oportunitat per al desenvolupament en un sentit positiu, és a dir, que serveix per a desenvolupar un millor nivell de benestar: tenir més estratègies de resolució, solucionar assumptes pendents, noves perspectives per a la vida, etc.

Així doncs, perquè es doni aquest procés de dol davant d'una pèrdua no només ens referirem a la pèrdua o mort d'un ésser estimat, ja que el dol respon a un procés adaptatiu pel qual passa l'ésser humà per assumir la pèrdua de qualsevol cosa, com pot ser un objecte, una persona, una situació... També podem

entendre com a pèrdua la manca d'aspectes d'un mateix relacionats amb els rols que exerceix la persona en l'àmbit social i familiar (un divorci), o bé amb les facultats físiques i psicològiques (patir algun tipus de minusvalidesa), la pèrdua d'objectes externs (incendi d'una casa), les pèrdues lligades amb el desenvolupament (pèrdua de l'estat del nen/a), pèrdues d'objectes, ideals o il·lusions. En infants podem trobar-nos que passen per la fase del dol quan se separen els seus pares, en el moment del deslletament, quan deixen els bolquers o el xumet, quan se'ls canvia del bressol al llit, quan perden una joguina que els agradava molt i li tenien una estima especial, durant la familiarització a la llar d'infants, o quan marxa un amic o amiga de l'escola. És important tenir en compte que els infants reaccionaran de diferents maneres i que el procés d'elaboració del dol en l'infant vindrà determinat per l'etapa evolutiva de desenvolupament en la qual es trobi, pel seu temperament, el seu entorn social, les seves experiències vitals, el seu món emocional i per l'actitud que mostrin els adults del seu voltant.

3.2 Fases del dol en la infància segons diversos autors

És important aclarir que el procés de dol és subjectiu, cada persona el viu de forma diferent quant a forma, contingut i durada, la qual cosa significa que no totes les persones passen per les mateixes etapes, ni en el mateix ordre. La durada també és variable, però es considera que un dol agut no hauria de durar més d'un any (Ortiz, 2005).

En la primera infància, l'infant que travessa per situacions de dol es troba enfrontat a viure determinades fases o etapes. Al principi, es trobarà dominat per l'impacte i la crisi, després seguirà l'aflicció o “Turbulència afectiva”. La mateixa està composta per una ambivalència entre la pena i l'anhel, l'enyorança i la protesta, la ira i el ressentiment. Aquestes fases donaran lloc a la desesperança i en arribar a l'últim estat existirà la possibilitat que s'accepti i s'elabori el succeït, recuperant-se a escala emocional, cognitiu i relacional, o per contra, arribant a la depressió; moment en el qual s'inhibiran les conductes de vinculació amb éssers estimats i finalitzarà en psicopatologies (Guillén et al., 2013).

En infants és més probable i més freqüent que el dol sigui expressat mitjançant el cos i el comportament, que no amb paraules. Dies després de la pèrdua, l'infant és normal que no es mostri gaire afligit o que pensi que la persona morta encara es troba amb vida. La seva conducta es caracteritza per plors, anhel, ansietat, irritabilitat, actituds regressives, etc. El natural seria que aquests símptomes anessin disminuint en poques setmanes. Si la persona que ha mort era fonamental per a l'estabilitat del nen/a la ira serà una conducta normal i esperada, i l'expressarà través del joc desordenat, en malsons o es mostrarà violent cap a altres referents de la família. També podran sentir culpabilitat i sentir-se responsables per l'esdevingut. (Gabaldon, 2006).

Sigmund Freud (1913), en la seva obra *Duelo y Melancolía*, va parlar sobre les conseqüències davant la pèrdua d'elements significatius per a les persones. Aquest autor defineix el dol com “la reacció davant la pèrdua d'una persona estimada o d'una abstracció equivalent, com la pàtria, la llibertat, un ideal...” A més, assegura que el procés de dol posseeix quatre característiques.

- Un estat d'ànim d'intens dolor.
- Una pèrdua de la capacitat d'estimar.
- Una pèrdua de l'interès respecte al món exterior
- Una inhibició de les funcions psíquiques.

Més tard, Bowlby (1961), influenciat per Freud i centrat en el desenvolupament infantil i la teoria de l'afecció, en la seva obra *Apego y pèrdua* (1969), després d'elaborar diversos estudis amb infants d'un i dos anys, exposa quatre “fases del dol” en la infància:

- Embotiment: Fase de poca duració, en la qual la persona se sent atordida i no reacciona davant la pèrdua.
- Protesta: Moment en el qual la persona comença a plorar i s'enfada perquè presenta un desig constant de la tornada de la persona absent creient que si ho desitja, aconseguirà que torni.
- Desesperança: Etapa en la qual arriba la calma i es perd l'esperança per la tornada de la persona absent.
- Desinterès: Quan la persona referent torna per l'infant i aquest ja no

mostra interès cap a ella. La duració d'aquesta fase dependrà del temps que hagi durat la separació.

En 1969 es publica *Sobre la muerte y el morir*, de Kübles Ross (1969), una de les majors obres referents sobre l'estudi de la mort, en la qual es plantegen cinc “fases del dol”. Aquestes es donen de forma successiva però l'autor insisteix a dir que no acostuma a ser un procés lineal.

- Negació: Es tracta d'una reacció molt habitual que es produeix immediatament després de la pèrdua, en aquesta fase no experimenten cap emoció. Es tracta d'una cuirassa protectora. A vegades, en comptes de negar la pèrdua en si, també es pot negar la importància d'aquesta o del seu caràcter definitiu.
- Ira: Després de la negació, la persona busca atribuir la culpa de la pèrdua a alguna cosa, i els sentiments de frustració i impotència surten a la llum. Es pot sentir molt enfadada per no poder estar amb la persona que ha mort i, encara que sigui necessari establir uns límits, s'ha de ser empàtic i comprensiu fent-li saber que comprenem el seu enfado i que amb el pas del temps se sentirà cada vegada millor.
- Negociació: La persona afectada creu que si canvia el seu comportament, tot seguirà com abans. Presenta esperança cap a la possibilitat que tot torni a la normalitat i busquen possibles solucions a una cosa inevitable.
- Depressió: En aquesta fase la persona comença a assimilar i assumir de forma definitiva la pèrdua. Això genera tristesa i desesperança.
- Acceptació: En aquest moment arriba la calma i la tranquil·litat perquè la persona ha aconseguit comprendre la pèrdua i la mort, assumint que són elements naturals en la vida humana.

Neimeyer (2000), en la seva obra *Aprendiendo de la pérdida*, explica el dol relacionant-lo amb les variables personals, familiars i culturals, de manera que acaba exposant cada perfil com a únic i defensant que el procés de dol no sempre és el mateix per a tothom. És per aquest motiu que l'autor es mostra en desacord amb el concepte de fases o etapes en aquesta elaboració, considerant que fomenten un paper passiu de la persona davant del procés. D'aquesta

manera, Neimeyer comença a utilitzar el terme “desafiaments”, amb la intenció de visibilitzar el paper actiu de la persona davant del dol. Els *desafiaments* que proposa són els següents:

- Reconèixer la realitat de la pèrdua: Es tracta d'entendre el que ha passat, els canvis pertinents, el mal que suposa i tots els aspectes implicats en el procés que contribueixen en la definició de la identitat de la persona. Aquest reconeixement de la realitat és una tasca col·lectiva, va més enllà del nivell individual, ja que depèn del sistema social o familiar que envolta a la persona.
- Obrir-se al dolor: Es tracta de trobar l'equilibri entre les emocions que sentim davant del dol i la resposta simultània d'altres aspectes de la vida. La persona ha de sentir i fer per parts iguals.
- Revisar el nostre món de significats: Cal que la pèrdua s'integri dins d'aquest món de significats amb la màxima coherència possible, ja que aquest procés pot canviar la forma de veure el món i generar canvis comportamentals o en valors adquirits.
- Reconstruir la relació amb el que s'ha perdut: Consisteix a reelaborar el vincle amb la persona o l'element perdut. La relació basada en la presència física passa a ser de connexió simbòlica.
- Reinventar-nos a nosaltres mateixos: Després de tractar el canvi interior que pateixen les persones després d'una pèrdua, l'autor considera necessària la reconstrucció d'aspectes que afecten la identitat de la persona.

Montoya, J, (2003), va desenvolupar una sèrie de fases que segons ell, són necessàries per a elaborar el dol:

- 1) Aflicció aguda: les seves característiques més importants són; incredulitat, negació, inquietud, plor, repetició mental dels esdeveniments que van conduir a la pèrdua, etc.
- 2) Consciència de la pèrdua: els símptomes i reaccions inicials gradualment perden intensitat, i la persona accepta intel·lectualment la nova situació.
- 3) Conservació-Aïllament: l'aflicció s'assembla a una depressió.
- 4) Cicatrització: Acceptació intel·lectual i emocional de la pèrdua que permet

a la persona desenvolupar noves activitats i madurar.

- 5) La persona recupera el seu nivell normal d'autoestima i aconsegueix trobar substituïts.

Finalment, després de considerar les aportacions de cada autor i les seves diverses denominacions, es pot observar que tots segueixen una línia molt semblant a l'hora d'aclarir el “procés de dol”. Independentment de la persona i la situació, existeix un patró de moments que es repeteixen a l'hora d'afrontar un procés de dol.

3.3 Percepcions sobre la mort en la primera infància

Segons Díaz (2004), la forma que tenen els infants de percebre la mort depèn de l'etapa en què es trobin. L'edat del nen/a en el moment de la pèrdua és el factor més important en la comprensió del concepte de mort i de les seves conseqüències emocionals (Villanueva i García, 2000). Entre els 2-3 anys es crea l'aproximació cap a allò que l'infant pot associar amb la seva primera pèrdua: la permanència de l'objecte i l'afecció. Cap als 6-9 mesos i fins als 2 anys, l'infant aprèn que els objectes no deixen d'existir encara que no es trobin en el seu camp de visió. És en aquest moment quan comencen a patir perquè els seus pares o el seu cuidador principal desapareixen de la seva vista (Bowlby, 1985). Davant d'aquesta situació, comencen a sentir dolor i enyorança i desitgen amb molta intensitat la seva tornada. Aproximadament cap als 2 anys, l'infant comença a associar el que ha après amb els seus sentiments i va elaborant el llenguatge que li permet expressar el que sent. És a partir d'aquí que ja es considera que es pot parlar de terme mort amb ells, l'única cosa és que per a ells tindrà un perfil molt diferent, ja que ells no conceben el significat tràgic ni l'experiència prèvia que tenim els adults (Díaz, 2004).

Així doncs, entre els zero i els dos anys els infants no arriben a comprendre la mort, sinó que hi ha una percepció d'absència que es produeix des del moment en què el bebè pot percebre l'absència d'una figura amb la qual hagi estat habitualment en contacte i hagi format part del seu dia a dia de manera regular; és a dir, que es doni la permanència d'objecte.

Perquè es doni aquest dol associat a l'absència és necessari que el bebè hagi establert un vincle. El normal és que siguin les figures més pròximes les que cobrin una major importància després de la mort: el més freqüent és la mare, després el pare. La permanència d'objecte és el primer pre-requisit perquè es pugui construir el concepte de mort en la ment infantil, és necessari que l'infant pugui generar un record de l'objecte estimat i esperar el retrobament. D'aquesta manera es fa possible la separació i la posterior trobada. El que vol dir això és que, encara que no hi hagi una comprensió exacta de la mort, sí que existeix la percepció d'absència i la consciència de l'impacte que té la pèrdua en les seves rutines.

A mesura que l'infant es va acostant als dos anys, hi ha una evolució de la memòria, l'autonomia, la socialització i el llenguatge, i les reaccions són més intenses: ja no sols percep l'absència, sinó que apareix el temor al fet que l'objecte volgut no torni. Una altra de les coses que capta l'infant a aquesta edat són els estats d'ànim, per tant, una part del que compregui del dol estarà determinada per l'estat emocional de les persones que l'envolten i el cuiden.

Fins als 6 anys no comprenen la idea d'universalitat de la mort, creuen que elles i ells i els seus éssers estimats viuran eternament. Manquen del concepte d'irreversibilitat: no existeix el concepte de “per sempre”. En la infància es creu que la mort pot ser interrompuda igual que el somni. Creuen que el cos de la persona morta, d'alguna manera, segueix funcionant. Predomina el pensament màgic: l'infant pot creure que una discussió o una conducta per la qual se li va recriminar, ha pogut ser la causant de la mort de l'ésser estimat. De la mateixa manera, pot pensar que desitjant-ho, pot fer que el seu familiar torni de la mort (Tizón, 2013).

A aquesta edat no aconsegueixen imaginar que abans de néixer no estaven, no existien i que després, quan morin, no estaran. La mort es relaciona amb la vellesa i la malaltia. S'activen i actualitzen antics temors. Tenen por de ficar-se al llit, de la foscor o de quedar-se en solitud. Senten l'angoixa de la separació, els

costa molt separar-se dels seus éssers estimats, temen que es produeixin altres morts.

Els bebès, doncs, poden reaccionar davant la pèrdua d'un ésser estimat, sobretot si es tracta de la seva figura de referència, mostrant-se irritats o inquietos, menjant i dormint pitjor, plorant sense motiu aparent o bé presentant un altre tipus de símptomes somàtics. Aquests canvis en el seu estat anímic es deuen fonamentalment a la seva percepció de l'absència en la persona morta i als canvis que aquest fet pot tenir en les seves rutines. D'altra banda, els infants també són capaços de percebre des de molt primerenca edat el dolor i el canvi en l'estat d'ànim dels seus cuidadors quan aquests es veuen afectats per la mort d'un familiar. Tal vegada manifesti rabietes o arrencades d'ira en un intent per fer que la persona morta torni. Pot sentir que si plora o flama amb intensitat al seu ser estimat, aquest tornarà per a calmar-lo. És possible que a aquesta edat els infants busquin amb freqüència i durant un temps a la persona que han perdut. Poden esperar que entri per la porta de casa o que vagi a veure'ls abans de dormir. Durant aquest període evolutiu els menors també poden experimentar algunes regressions cap a etapes evolutives anteriors, com tornar a xuclar-se el dit, voler xumet tota l'estona, mostrar-se més dependents i fins i tot, poden perdre l'interès per les seves joguines i per les activitats que normalment feien. D'acord amb Aberastury (1973): *“el nen no coneix molt bé el procés de la mort, però experimenta la seva absència, la qual la viu com un abandonament”* (p.697).

En definitiva, el procés de dol en els infants estarà condicionat per la capacitat cognitiva del nen/a i el que aconsegueixi comprendre sobre la mort, el seu estat de salut en el moment de la pèrdua, la naturalesa de la seva relació amb la persona morta i de la qualitat de l'acompanyament que rebí i els recursos externs dels quals disposi durant el seu dol.

3.4 Diferències entre el procés de dol d'un adult i de dol infantil

Tizón (2013), defensa que els processos de dol dels infants es diferencien del dels adults donada la seva fragilitat o no integració de les defenses, per la necessitat de la presència real dels objectes, el seu menor desenvolupament cognitiu, la seva immaduresa afectiva i les seves formes d'expressar-se, com per

exemple, mitjançant el joc, el qual l'ajuda a comprendre, elaborar i acceptar.

La fragilitat o no integració de les defenses té a veure amb la diferenciació entre fantasia i realitat dels infants, ja que les defenses davant el dolor i el conflicte mental encara es troben poc desenvolupades, predominant les fantasies, defenses i ansietats psicòtiques, abans que les neuròtiques i adaptatives (Tizón, 2013).

El seu menor desenvolupament cognitiu els limita a l'hora de comprendre cabalment el que ha passat, ja que no compten amb l'experiència suficient i els recursos cognitius per a entendre la mort. Tanmateix, són capaços d'experimentar emocions intenses davant la pèrdua, ja que això no significa que no els afecti, sinó que les explicacions i la comprensió de la pèrdua es trobaran influenciades per les seves pròpies inferències i interpretacions (Tizón, 2013). Aquestes interpretacions acostumen a ser limitades, ja que estan dominades pel seu pensament màgic, concret i lateral. És per això que encara que se'ls hagi explicat el que passa quan una persona mor, ells continuen mantenint actives les seves teories, ja que durant un temps les necessitaran en el procés d'assimilació de la realitat. Si els adults necessiten poder parlar del que ha passat quan estan en dol amb alguna persona de confiança, pels infants és de vital importància tenir l'oportunitat de preguntar sobre què ha passat, ja que generalment presenten un fort desig per conèixer i saber.

En referència a la immaduresa afectiva dels infants, ha de destacar-se l'alternança afectiva, doncs els infants no aconsegueixen tolerar el patiment intens durant molt de temps, alternen la tristesa i el plor amb moments de riure, jocs o hiperactivitat (Tizón, 2013). A vegades el dolor “s'oblida” per moments quan alguna circumstància més immediata s'imposa. Que les emocions dels infants oscil·lin i passin de moments de pena a moments de gaudi no significa que el nen o nena no estigui en dol o s'hagi oblidat de la pèrdua, sinó que la seva condició de nen/a fa que els seus estats d'ànim siguin més variables. En canvi, els adults poden sentir que traeixen a la persona morta si comencen a gaudir d'algunes coses. D'altra banda, i a diferència dels adults, els infants expressen les seves emocions utilitzant uns registres diferents, la seva pena tendeix a

expressar-se més amb el cos i el comportament que amb la paraula.

En aquest sentit, els adults beneficiaran als infants si els expliquen amb paraules i conductes que la ira i el plor són respostes naturals davant la pèrdua. De manera que si l'adult mostra de tant en tant el seu dolor, “habilitarà” al petit a manifestar el seu, així com contribueix que aquest pugui interpretar en certa mesura el que està passant (Tizón, 2013).

Els infants necessiten rebre informació sobre el que ha passat i que aquesta informació s'adapti al seu moment evolutiu i a les seves capacitats cognitives emocionals. També necessiten rebre la dedicació suficient perquè puguin expressar els seus dubtes i emocions. A més, necessiten acomiadar-se i travessar el dol amb companyia. És primordial que els familiars es mostrin propers i comparteixin amb ells les seves emocions, ja que aquesta vivència compartida els ajudarà a posar paraules al seu dol i a recol·locar les seves emocions i sentiments.

També és important tenir en compte que els infants necessiten la presència real de les seves figures d'afecció, generalment la dels pares, per avançar en el seu desenvolupament evolutiu. Ells necessiten que els seus pares estiguin presents realment i no de forma simbòlica, a diferència dels adults que ja tenen incorporades d'alguna forma aquestes figures parentals i no els és necessària la seva presència física. A diferència de l'adult, que pot tardar molt de temps en establir noves relacions i satisfer de nou les seves necessitats, els infants necessiten sentir i comprovar que les seves necessitats són satisfetes després d'una pèrdua i busquen seguretat i suport en altres membres del seu entorn.

Els infants són menys amos de la seva vida que les persones adultes. Normalment, els adults coneixen de primera mà el que ha passat amb la mort d'un familiar i consten d'informació detallada sobre el tema. Els infants, però, es troben en una situació de desavantatge davant els adults. La informació que rebin i la seva participació amb el que ha passat, dependrà del que decideixin els adults fer o no fer amb l'infant. Així doncs, el dol d'un infant es pot veure complicat

si no rep informació, si roman exclòs o perquè la informació que se li dóna no és adequada a la seva edat. El que se li digui a l'infant, com i quan se li digui, influeix molt en el desenvolupament del seu procés de dol. Un maneig inadequat de la informació, podrà afegir al dol del nen/a noves dificultats, tant cognitives com emocionals.

3.5 Com explicar la pèrdua a l'escola bressol? Com intervenir en ella?

Segons el Centre clínic dels Instituts Nacionals de Salut (NIH) (sf), la comunicació amb els més petits sobre temes relacionats amb la mort pot fins i tot convertir-se a vegades en un repte. Ha d'evitar-se donar respostes llargues o molt complicades, ja que això solament els provocarà avorriment i fins i tot confusió respecte al tema. Un exemple de gran utilitat serà l'explicació de la mort com l'absència de funcions vitals essencials, com per exemple, que quan les persones moren ja no tornaran a menjar, respirar, parlar, no sentiran, no pensaran, les flors mortes ja no tornaran a créixer ni a tirar flors, els gossos no tornaran a bordar, etc.

Per tant, per a explicar la mort als més petits segons Barnardo's Child Bereavement Service (2006), serà de gran utilitat recórrer a una experiència prèvia per facilitar la seva comprensió. Un exemple és la pèrdua d'un animal de companyia de la família o bé la mort de les plantes, com l'arribada de la tardor amb la caiguda de les fulles. Necessiten essencialment explicacions concises, breus i fàcils de comprendre. Els éssers humans no naixem amb una comprensió automàtica del significat del concepte de mort, per la qual cosa és important que els adults tinguin una bona comprensió dels termes que concerneixen aquesta, com són irreversibilitat, universalitat i causa única, amb la finalitat de proporcionar l'ajuda necessària per a comprendre-la d'una millor forma.

Per a això serà recomanable seguir una sèrie de pautes:

- Utilitzar sempre que sigui possible el terme “mort” tractant d'evitar altres com s'ha “adormit”, “perdut” o “es troba en un lloc millor”, ja que això l'única cosa que pot crear és confusió, i allunyar-los de la realitat.
- Repetir-los la idea que la persona que ha mort ja no tornarà més ni la

tornarem a veure, igual que ja no realitzarà altres activitats.

- És de gran importància donar una clara explicació de la mort perquè puguin comprendre-la en certa manera, ja que existeix el risc que si no se'ls ofereix una bona explicació d'aquesta i del seu curs, poden fins i tot culpar-se a si mateixos de l'ocorregut.
- Tractar d'intentar que compreguin que tothom, més tard o més d'hora, ha de morir en algun moment de la seva vida, però que generalment, la fi de la vida no arribarà fins a aconseguir la vellesa.
- Necessiten sentir que res del que es pugui dir o pensar pugui causar la mort. Sovint solen culpar-se a si mateixos quan mor una persona especial per a ells. Per tant, aquí serà important fer-los veure i deixar-los clar que no ha estat culpa seva.

El principal abordatge del dol en els infants és la prevenció. És important que la família sigui conscient que ocultar informació, restar-li importància a la situació o incapacitar a l'infant en els rituals del dol són conductes de sobreprotecció que podrien perjudicar-lo. D'altra banda, l'escola ha de tenir present que és una entitat crucial a l'hora de dotar als infants de factors de protecció davant la pèrdua, incloent-hi en el currículum activitats per a comprendre la mort de forma natural.

En aquesta etapa cal recordar que encara no es coneix el significat de la mort en si. Es caracteritza per la reversibilitat i el pensament màgic, a més, el coneixement és més aviat limitat, per la qual cosa es dificulta la comprensió d'un tema tan complicat com aquest. És important no crear-los més inquietuds o incertesa, cal garantir-los la seguretat a través d'una alimentació adequada, protecció, horaris, i límits. Quan comencen a entendre les paraules, és important usar els termes adequats per a referir-se a la mort. Així, a poc a poc, podran anar entenent els aspectes principals relacionats amb la pèrdua.

Des de Poch (1996), veiem que és millor que els infants siguin educats per a la mort des de petits, sempre respectant el seu desenvolupament cognitiu. És important per això, anticipar-nos i donar resposta a les preguntes que els

sorgeixin sobre la mort, per a poder afrontar-les una mica millor quan la mort succeeixi a un familiar o ser estimat i per a evitar que ells mateixos busquin les respostes i es creïn més dubtes respecte a la mort. Que comencin a escoltar el terme 'mort' no els causarà un trauma i és interessant que vagin relacionant que l'animal que ha mort no es mou, no respira, no salta, no menja, etc.

Així, seria interessant proposar als nens/es una “pedagogia de la finitud”, és a dir, contemplar la mort com a part de la vida, perquè comptin amb uns recursos intrínsecs, dins d'ells mateixos, que els permeti afrontar la mort d'una forma més natural, assumint la part de dolor que això comporta però dotant-los de la força necessària per a superar la mort de la millor manera possible. Això ajudaria els infants a viure la vida intensament però també de manera responsable i donant valor a la vida pròpia i a la dels altres.

Per a poder donar la informació sobre la mort als infants, abans els adults han d'estar preparats i saber què pensen ells mateixos sobre la mort, ja que l'única manera que tenim de donar bona informació d'una forma adequada, és tenint molt clars nosaltres mateixos aquests conceptes. Així el més normal és que aquesta informació la proporcioni una persona molt pròxima als nens.

A causa de la literalitat del pensament infantil, i de cara a prevenir temors innecessaris relacionats amb què la mort vingui immediatament per ells, Kroen (2002) recomana que s'expliqui als infants la causa de la mort. Així, el peix va morir, o bé perquè estava molt molt molt malalt, molt molt vell o bé perquè va tenir un accident tan supergreu que el seu cos va deixar de funcionar per complet. L'exageració en el número de “molt” i de “*super” ajuda al nen a comprendre que la mort no arriba per créixer una mica o estar una mica malalt. És important respondre amb naturalitat a les preguntes dels infants. Les més freqüents són: què és la mort, per què es mor la gent i a on es va quan un mor. En relació amb què és la mort, convé recalcar, seguint a Kroen (2002), que la mort és la parada total del cos. Que quan algú es mor deixa de caminar, pensar o dormir per sempre i que per tant ni sofreix ni sent. Amb independència de les nostres creences sobre si hi ha o no un més enllà, convé recordar que els nens

no poden assimilar ni la idea d'eternitat ni la del no-res o el buit absolut, i que totes dues coses augmenten la seva angoixa.

Així doncs, el més important que podem fer quan els infants són tan petits, és mantenir les seves rutines, horaris i ritmes. Donar continuïtat i seguretat al seu món és el que veritablement necessiten. En la mesura que sigui possible és vital tractar de mantenir els seus espais tal com estaven abans de la pèrdua, minimitzant així l'aparició de canvis que puguin crear-los més inquietud, desconcert o inseguretat.

Quant a la intervenció, un dels principals factors a tenir en compte, és el nivell de coneixement que el nen/a presenta sobre la mort, no només el que ve donat per la seva etapa evolutiva, sinó també el social, de manera que l'ideal seria prevenir que conceptes com ara la mort i la pèrdua es converteixin en tabú tant en l'àmbit familiar com escolar (Jové, 2008). El pla d'intervenció haurà d'estar orientat a facilitar la ventilació emocional, eludint records dolorosos, afavorint comiats i reconciliacions.

Per a ajudar a l'infant a sentir la pèrdua i expressar-la emocionalment se li ha de deixar espai per a expressar el que sent. Si es desborda emocionalment, els afins poden ajudar-lo mitjançant massatges. D'altra banda, les activitats físiques o creatives poden resultar molt beneficioses, ja que l'exercici físic és bon canalitzador d'estrès i les activitats artístiques com el dibuix són eines per a fomentar l'expressió del seu estat d'ànim i la visió del succés. Aquest últim és recomanat sobretot per als més petits, als quals se'ls pot animar també a participar en jocs simbòlics.

Per a rectificar el concepte de mort és crucial que ni es fomenti ni es permeti idees fantasioses. Cal tenir especial cura amb les creences religioses, ja que el que els serveix de consol als adults en el menor pot resultar confús. Si són molt petits, es pot explicar la mort utilitzant exemples d'elements de la naturalesa i llegir-los contes sobre el dol (Mietkiewicz i Schneider, 2015). És freqüent que apareguin temors, ja que la mort és un concepte molt abstracte i la seva definició posseeix connotacions negatives.

La intervenció del dol en infants és complexa, ja que depenent de l'etapa evolutiva en la qual es trobi el nen/a variarà el tipus d'abordatge triat. De 0 a 3 anys és difícil la intervenció a causa de la falta d'expressió oral i escrita, pel que les tècniques triades serien massatges i tècniques de control de la respiració a partir dels 2 anys que facilitaran el control de l'ansietat. D'altra banda, la tècnica EMDR² facilita l'accés al subjecte malgrat la seva incapacitat d'expressió oral i escrita (Jové, 2008).

Kroen (2002) exposa que “el dolor se supera millor quan surt a fora i que el nen afronta millor la pèrdua en un entorn segur, afectuós i càlid, que promogui i fomenti l'expressió de les emocions”. Així mateix, des d'aquest mateix autor, existeixen unes pautes d'ajuda als infants per a superar la pèrdua d'un ésser estimat:

- Dedicar-los temps. Que l'infant estigui bé és el primer i més important, i és necessari passar temps amb el nen/a perquè pugui fer preguntes, sentir-se volgut i envoltat d'afecte, amb la tranquil·litat d'estar amb algú que l'estima. Durant aquest temps no fa falta parlar de la persona morta, sinó que és temps que es dedica a l'infant, a estar amb ell i a jugar amb ell, ja que això l'ajudarà a curar el dolor.
- Romandre al seu costat en totes les situacions és primordial. És important estar amb l'infant quan plora, quan està enfadat o frustrat, ja sigui simplement estant al seu costat, ja que això significa que no està sol, i que té un suport per al que necessiti.
- Abandonar les idees preconcebudes sobre el dol dels infants. Cada nen/a plora la pèrdua a la seva manera. Deixar que les emocions flueixin és el millor que es pot fer, i no reprimir-los amb frases com “no ploris davant de tothom”, ja que els pot transmetre més responsabilitats de les que li toquen i emmascarar encara més la seva ràbia i dolor.
- Donar l'oportunitat d'expressar-se. Moltes vegades és molt difícil per als infants expressar el dolor, ja que poden no tenir el vocabulari necessari o

². Dessensibilització i reprocessament mitjançant el moviment dels ulls.

simplement no poder dir el que senten amb paraules. Per això és important donar-los un altre tipus d'estratègies, com fer dibuixos, manualitats, fotos o escriure cartes.

- Animar als nens/es a fer activitat física. Després de sofrir una pèrdua, tant els adults com els infants poden sentir-se sense forces, per això animar-los a fer esport, és una manera molt útil per a recuperar-se de la tristesa sobrevinguda.
- Llegir junts un llibre. Tant com si és un llibre sobre el dol com un conte, als nens/es, en general, els agrada que llegim amb ells. És així mateix una oportunitat per a passar una estona junts i reforçar l'autoestima i l'afecte mutu.

En l'educació per a la mort s'ha comprovat que:

- Una intervenció ben dissenyada i apropiada pot generar en els nens una comprensió madura de la mort (Lee, Lee i Moon, 2009).
- El reconeixement madur de la mort com a esdeveniment biològic que forma part dels cicles vitals genera una disminució de la por a la mort (Slaughter i Griffiths, 2007, amb els quals Wass coincideix en 2004, en afirmar que l'educació per a la mort redueix les pors que produeix aquest fenomen).
- Els nens i adolescents no viuen aliens a la mort i se senten influïts per ella, podent experimentar emocions i sentiments diversos (González i Ramos, 1996), si bé aquestes experiències podrien mitigar-se si es disposés d'un context que els permeti elaborar el dol adequat a la seva edat, a la seva personalitat, a la seva particularitat i que constituís un recurs en si mateix per al seu desenvolupament.

L'escola és un dels principals llocs on el dol es posarà de manifest, així que és allà on es podrà ajudar al nen/a. Per aquesta raó, després d'una mort, el centre ha d'estar informat de molts aspectes: qui ha mort, quin vincle tenia amb el menor, com ha ocorregut, quins aspectes de la mort coneix el nen, quins recursos d'ajuda maneja la família en cas que sigui necessari acudir a ells, etc.

Altres intervencions que ajudaran el procés de dol de l'infant són:

- Facilitar la reincorporació a les rutines: L'ideal és recuperar les rutines com més aviat millor, ja que aquestes ajuden a donar normalitat a la vida del nen/a, però sense deixar de ser flexibles davant possibles dificultats.
- Comunicació entre els diferents professionals del centre: Pel fet que el tema de la mort pot ser delicat o controvertit, convé que tots els docents o membres del centre estiguin al corrent tant de la situació de l'alumne com de les accions que es duran a terme, per a no superposar-se, repetir-se i provocar cert aclaparament al nen/a. L'ideal és que un dels adults del seu entorn, que tingui bona relació amb ell, s'encarregui de coordinar l'acció i de centralitzar la informació.

3.6 El conte com a eina didàctica

Segons Jiménez (citada en Colomo, 2016), els contes són narracions que tenen una trama senzilla, solen ser de caràcter breu i se centren majoritàriament en aspectes específics com l'acció, l'espai i el temps. Colomo (2016), afirma que els relats són considerats com a eines útils per a representar la realitat, a més de proporcionar ajuda a l'hora de comprendre d'una millor forma tant el context com la vida. Transmetre l'educació mitjançant els contes es refereix a fer ús d'ells d'una forma didàctica com també a presentar-los en forma de lliçó. A més estableix dues finalitats essencials dels contes, les quals són les següents: en primer lloc, s'ha de realitzar una presentació o projecció de la vida de les persones, és a dir, tant les seves pors, idees... tractant que el lector s'identifiqui d'alguna manera amb allò que està llegint, és a dir, a través d'experiències totalment alienes a la persona tractar de trobar alguna similitud que li serveixi de recomanació o consell. En segon lloc, els contes serveixen per a ajudar la persona a créixer, a descobrir coses noves, adquirir nous coneixements... tot això perquè els serveixi d'ajuda per a comprendre el món que els envolta.

Segons Selfa, Fraga i Berengué (2015), el conte pot considerar-se com una eina clau per a treballar la temàtica de la mort i per a aconseguir que un procés de dol es desenvolupi de la forma més normalitzada possible. En paraules de Colomo (2016), i respecte a aquest tema, és de gran importància la manera d'actuar quan

es vol transmetre la idea de la mort d'una forma didàctica. Així, no s'ha de realitzar com una imposició, ni d'una forma autoritària ni coercitiva. En aquest cas, és necessari centrar-se principalment en els sentiments que subjuguen davant un fet tan important en la vida de les persones i impossible d'evitar, com és la mort.

Els contes són una eina fonamental per a la nostra professió, ja que ens ofereixen un gran ventall de possibilitats per a treballar amb els infants. La lectura de contes que parlin i tractin sobre la mort <<*pueden ser una oportunidad para que esta realidad existencial aparezca en la escuela tanto en la lectura de cuentos infantiles en las primeras edades como en narraciones de mayor extensión en edades posteriores*>> (Giralt & Nolla, 2003). A més, els professionals han de vetllar per a que els contes fomentin la <<*reflexión, el sentido, porque permite volver una y otra vez a lo que nos llama la atención buscando pequeñas variaciones, redescubriendo sentidos, posibilitando la escucha*>> (Amaiz & Poch, p. 65). Hi podem trobar diversos contes que parlen sobre la mort, tant de manera directa com indirecta o transversal.

La lectura de determinats llibres poden servir per a:

- Comprendre el procés de dol.
- Reflexionar sobre la mort i acceptar-la com una cosa natural.
- Ajudar a conscienciar-se dels pensaments i conductes que experimenta la persona afectada, posar-li nom i normalitzar-los.
- Ensenyar alguna estratègia per afrontar situacions difícils.
- Acceptar que hi ha preguntes sense resposta.
- Afavorir el retrobament del sentit de la vida.
- Recuperar la pau, la serenitat i l'esperança.
- Disminuir l'angoixa i la tristesa.
- Mantenir l'atenció encara que sigui durant un període curt de temps. Començar a concentrar-se i inclús gaudir amb la lectura.

4. Mètode

4.1 Objectius

- Analitzar la realitat de l'abordatge de la mort, la pèrdua i el dol a l'escola bressol.
- Conèixer les aportacions teòriques de diversos autors sobre la mort, el dol i la pèrdua a l'escola bressol.
- Saber què n'opinen els professionals, i conèixer l'opinió de les educadores d'escola bressol i la de les famílies.
- Analitzar el resultat d'utilitzar el conte com a eina didàctica per abordar la mort, la pèrdua i el dol amb infants.

4.2 Preguntes de la recerca-acció

En primer lloc s’ha realitzat una recerca a nivell teòric per donar resposta a les següents preguntes:

- Què és el dol?
- Quines són les seves fases?
- Quines percepcions es tenen de la mort en la primera infància?
- Quines són les diferències entre el procés de dol d'un adult i de dol infantil?
- Com explicar la pèrdua a l'escola bressol i com intervenir en ella?
- Quina importància té el conte com a recurs didàctic per abordar el tema?

Però també s’han plantejat d'altres perquè es vol analitzar què en pensen de tot això les educadores d'EB, les famílies dels infants i experts en aquest àmbit per analitzar d'altres aspectes:

- Cal tractar aquests temes des de les primeres edats?
- Sabem com tractar-los?
- Estem formats en aquests temes?
- Caldria rebre una formació específica?
- Disposem de material físic per poder consultar-lo?
- Els contes resulten útils per tractar aquests temes?
- S’haurien de promoure algunes activitats de formació per a famílies sobre

aquest tema?

4.3 Participants

Els participants seran els següents: 17 educadores de diferents escoles bressol, 17 famílies de la Llar d'infants de Santa Susanna, una professional, la Doctora de la UdG Mònica Cunill i 23 infants de P2 de la Llar d'infants de Santa Susanna.

4.4 Instruments i materials

Els instruments que s’han elaborat han estat qüestionaris i entrevistes adreçades a educadores d'escola bressol, a les seves famílies i a experts.

Els materials que s'han seleccionat per analitzar el resultat d'utilitzar el conte com a eina didàctica per abordar la mort, la pèrdua i el dol amb infants, han estat els següents: l'àlbum il·lustrat “*Les coses que se'n van*”, d'Alemagna, Beatrice. A la vida hi ha moltes coses que se'n van, que es transformen, que passen. Totes menys una. Es tracta d'un àlbum il·lustrat que ens parla amb molta sensibilitat dels canvis vitals i del pas del temps. Per reforçar el missatge, en cada escena hi ha una pàgina de paper vegetal que convida a veure la transformació.

Un conte que té per títol “*Per sempre més*”, de Duran, Alan. En aquest conte es descriu com la Guineu, la cap d'un grup d'animals que viuen plegats en una casa al bosc un dia, ja velleja i malalta, marxa per no tornar mai més.

I per últim, un llibre escrit il·lustrat que s'anomena “*La balena*”, de Davies, Benji. Tracta de l'amistat entre un nen i una balena, i la seva separació. Permet tractar temes com la separació dels amics, que poden generar processos de dol en els infants.

Aquests contes o àlbums il·lustrats s'han escollit per dur a terme la intervenció amb els infants de P2 de la Llar d'infants de Santa Susanna. Són uns llibres molt visuals i que s'entenen fàcilment. El primer no és tan concret, sinó que se centra en les transformacions i els processos, el segon tracta la mort de manera més puntual i realista i el tercer parla de les separacions.

4.5 Procediment

4.5.1 Fases de la intervenció

Fase 1: Primerament, es buscarà informació sobre el tema escollit mitjançant, llibres, revistes i articles. Per obtenir més informació, es prepararan dos qüestionaris i una entrevista a una professional.

Fase 2: S’incidirà en un aspecte en concret sobre la teoria: la importància del conte com a eina didàctica. Es tracta d’una intervenció que va dirigida als infants de P2 de la Llar d’infants de Santa Susanna, en la qual s’analitzarà el resultat del conte per abordar el tema. Consisteix primerament, en parlar de la mort amb els infants per observar què saben i després llegir-los un conte. En total, es llegiran tres contes, un cada setmana, és a dir, durant tres setmanes. Després de la lectura, es farà una petita assemblea per parlar-ne sobre el tema tractat.

Fase 3: Es passaran els qüestionaris a les famílies i a les educadores com a dues intervencions més.

Fase 4: Com s’ha pogut observar, les educadores i famílies demanen una formació sobre la mort, la pèrdua i el dol, ja que la majoria es troben perdudes davant d’aquest tema. Una altra intervenció relacionada amb això és la programació d’una xerrada. En aquest cas, s’organitzarà una xerrada dirigida a educadores i famílies per part d’una professional, exactament, la Doctora de la UdG Mònica Cunill, directora del Postgrau en Intervenció de Pèrdua, Dol i Crisi.

4.5.2 Instruments de recollida de dades

Els instruments que s’utilitzaran són dos qüestionaris i una entrevista. Un qüestionari adreçat a 17 educadores de diferents llars d’infants amb un total de 10 preguntes en referència al tema de la mort, la pèrdua i el dol (Annex 1). Aquest qüestionari es formularà mitjançant un Google Docs. També es prepararà un qüestionari adreçat a 17 famílies de la Llar d’infants de Santa Susanna (Annex 2) amb un total de 6 preguntes, formulat de la mateixa manera, amb un Google Docs. Per últim, s’entrevistarà a una professional, la doctora de la UdG Mònica Cunill, directora del Postgrau en Intervenció de Pèrdua, Dol i Crisi (Annex 3).

Aquesta entrevista consta de 10 preguntes. Totes les preguntes dels qüestionaris i l'entrevista són molt similars, ja que d'aquesta manera es podrà saber què n'opinen diferents persones sobre una mateixa cosa o un mateix tema. Sobre la intervenció de la lectura de contes, s'intentarà gravar les interaccions dels infants per tenir plasmat tot allò que diuen en relació amb la mort, la pèrdua i el dol. Per recollir totes les dades s'utilitzarà l'observació sistemàtica directa i es registraran mitjançant dues llistes de conductes, una abans de la lectura i una després (Annex 4). La xerrada es valorarà a posteriori amb una escala d'estimació que ompliran educadores i famílies (Annex 5). També s'utilitzarà com a instrument de recollida de dades l'observació i l'anàlisi documental.

4.5.3 Formes d'anàlisi de dades

La forma que s'utilitzarà per analitzar les dades és la següent: Primer, es recolliran les respostes obtingudes per part de les educadores de les llars d'infants, després les respostes obtingudes per part de les famílies, i per últim, les respostes que donarà la professional Mònica Cunill. Després, un cop obtingudes totes les respostes de les diferents persones, es farà una comparativa dels resultats extrets de cada qüestionari i de l'entrevista i es relacionarà amb la fonamentació teòrica. Observant els resultats, s'han seleccionat els que s'han cregut més rellevants i en els quals es poden incidir per tal de proposar una intervenció. En referència a la intervenció dels contes, es tindran en compte els resultats enregistrats a la llista de conductes i en relació amb la xerrada, es valorarà la recollida de dades de l'escala d'estimació.

4.5.4 Metodologia de recerca aplicada

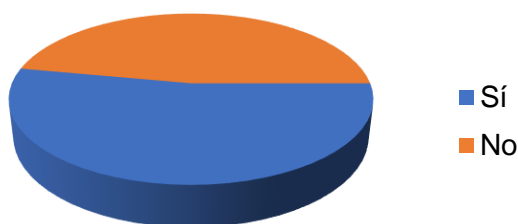
Aquest treball final de grau es tracta d'una recerca acció en la que a partir de la identificació d'una situació problemàtica com és el dol, la mort i la pèrdua, es vol identificar el coneixement que en tenen les educadores i les famílies, analitzar si cal una formació específica, proposar accions amb els infants i les famílies per analitzar com funcionen, de manera que puguin ser generalitzades a d'altres situacions. La metodologia que s'utilitza és la metodologia qualitativa i la quantitativa. Qualitativa perquè es fa ús de l'entrevista i de l'anàlisi documental, i quantitativa perquè es fa ús de dos qüestionaris. Amb els qüestionaris i

l'entrevista es pretenen captar les apreciacions dels subjectes objecte d'estudi respecte a les preguntes d'investigació formulades.

5. Resultats

5.1 Entrevista a 17 educadores de diferents llars d'infants

Observant les entrevistes de les educadores de diferents llars d'infants, podem extreure com a principal resultat que la majoria ha viscut situacions de dol i pèrdues a l'escola bressol. S'ha de dir, però, que el resultat està molt igualat. És a dir, ens trobem amb una realitat en la qual diverses persones sí que han hagut de tractar el tema i amb un nombre de persones molt pròxim a aquest que, contràriament, no ho han hagut de fer perquè no s'han trobat amb aquesta situació (Il·lustració 1).

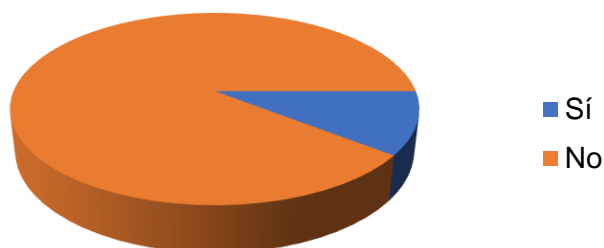
Il·lustració 1: "Educadores que han viscut situacions de dol i pèrdua a la llar d'infants"

Les paraules que més han utilitzat les educadores quan han pensat en la mort i el dol han estat: tristesa, angonya i dolor. Així doncs, es pot observar que la gran majoria utilitza paraules de connotació negativa quan pensen en la mort i el procés que aquesta implica. No hi ha cap educadora que pensi en la mort i el dol com una oportunitat o com quelcom que comporti conseqüències positives. Això es pot veure relacionat amb el tabú actual que existeix amb aquest tema, ja que per a la gran majoria de les persones la mort i el dol són uns fets que impliquen molt de dolor i patiment.

Totes les educadores coincideixen que la mort, el dol i la pèrdua és un tema que s'hauria de tractar en els centres educatius, ja que creuen que es tracta d'un fet

inevitable pel qual passem totes les persones. Pensen que si es tractés, es podria normalitzar el tema i amb conseqüència, deixaria de ser tant tabú. A més, defensen que d'aquesta manera es veurien més preparades i formades per poder acompanyar als infants en aquestes situacions.

En referència a la formació i la preparació, la gran majoria de les educadores pensen que no estan formades ni se senten segures davant d'una situació així. Opinen que ja els sembla complicat gestionar-ho com a adult i que encara els resulta més difícil abordar el tema amb infants. Només dues educadores creuen que podrien estar preparades (Il·lustració 2).

Il·lustració 2: "Educadores que creuen que estan preparades per abordar el tema del dol i la mort amb els infants"

D'altra banda, les educadores pensen que la millor manera d'explicar la pèrdua a la llar d'infants, tant amb els infants com amb les seves famílies és de manera natural, senzilla i respectuosa. Moltes coincideixen a dir que el conte és una eina que pot ser molt útil, ja que es tracta d'un element motivador que es pot tractar de manera lúdica. Colomo (2016), afirma que els relats ajuden a representar la realitat, a més de millorar alhora la comprensió del context i de la vida. L'ús del conte com a eina didàctica afavoreix la descoberta de coses noves, ajuda a la persona a créixer i a adquirir nous coneixements. Tot plegat els serveix d'ajuda per comprendre el món que els envolta. Davant d'aquesta pregunta, però, sorgeixen algunes controvèrsies. Hi ha educadores que defensen que la millor manera per explicar la pèrdua és fer-ho amb claredat, explicant les coses tal com són i sense enganyar a l'infant per evitar que cregui en una falsa presència al cel de la persona que ha marxat. Contràriament, hi ha educadores que creuen que

la millor manera d'explicar la pèrdua als infants és de manera simbòlica, ja que cauen en l'error de pensar que els infants són petits i no entenen la situació. D'altres pensen que és molt relatiu, ja que depèn de la família i les seves creences.

Un altre detall important que es pot observar és que cap de les educadores disposa d'alguna guia o manual pràctic a l'escola bressol per abordar la mort, el dol i la pèrdua amb infants. Parlen d'alguna jornada formativa on s'ha tractat una mica, però clarament es veu que manquen de recursos que les pogués ajudar a informar-se, consultar i assessorar-se. Això podria tenir relació amb la falta de formació i amb què el tema és massa tabú.

En referència a la pregunta sobre si les educadores es poden trobar amb obstacles per part de les famílies dels infants per treballar aquest tema, es pot observar que la gran majoria opina que sí. Creuen que les famílies podrien no estar còmodes amb aquest tema i que podrien no estar preparades perquè el tema es normalitzi i deixi de ser un tema tabú. A més, creuen que les famílies poden pensar que els infants són massa petits per parlar d'aquest tema. Hi ha altres educadores que són elles mateixes les que ho pensen i creuen que són massa petits per entendre-ho. Contràriament, existeix un nombre mínim d'educadores que valoren la família com una ajuda més per abordar el tema. Moltes coincideixen que per tractar la mort, el dol i la pèrdua amb les famílies caldria l'ajuda d'un expert.

Totes elles opinen que hi hauria d’haver una formació específica pel personal de les llars d’infants sobre aquest tema, ja que consideren que la mort, el dol i la pèrdua són fets que es presenten en la vida de rellevant importància. Això les ajudaria a acompanyar als infants de la millor manera i podrien trobar recursos si se senten perdudes en algun moment.

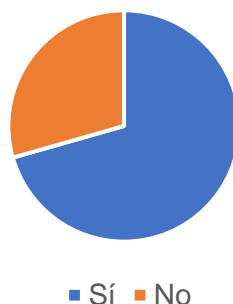
5.2 Entrevista a 17 famílies de la Llar d'infants de Santa Susanna

Les famílies de la llar d'infants de Santa Susanna associen la mort i el dol amb tristesa, pena, dolor i angoixa. Consideren que quan marxa un ésser estimat

s'ha de passar per un procés molt dur, deixant un buit en la persona afectada. La majoria empen connotacions negatives quan pensen en la mort, el dol i la pèrdua i coincideixen amb els mateixos adjectius que utilitzen les educadores. Es pot observar, però, que algunes famílies fan referència a paraules com: records, i felicitat.

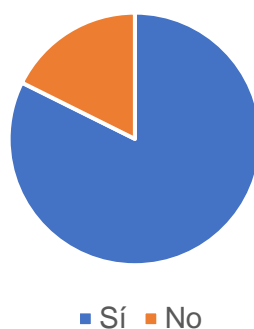
De les 17 famílies entrevistades, 7 han passat per alguna experiència d'aquest tipus que els ha portat a tractar el tema del dol i la mort amb els seus fills/es i les 10 restants no han tingut cap experiència i no han tractat el tema. La forma que més utilitzen les famílies per explicar la pèrdua als infants és de manera simbòlica, utilitzant frases com: “està en el cel”, “ha marxat de viatge”, “és una estrella”, etc. D'aquesta manera es pot veure com la majoria de famílies no se senten preparades per explicar les coses tal com són, han de recórrer a explicacions metafòriques perquè creuen que els infants són massa petits per entendre-ho, fent ús de conductes de sobreprotecció que podrien perjudicar-los. Hi ha una família, però, que diu: “Vaig dir-li que la mort forma part de la vida i que totes les persones en algun moment o un altre hem de morir, no és dolent ni ha de fer por”. És curiós que les famílies només pensin en la mort de les persones quan se'ls parla d'aquest tema, ja que podrien recórrer a experiències prèvies per facilitar la seva comprensió, per exemple aprofitant la pèrdua d'un animal de companyia (Bernardo's Child Bereavement Service, 2006). La majoria d'elles pensen que és important abordar aquest tema des de la llar d'infants, ja que consideren que la mort forma part de la vida i que així es podria arribar a normalitzar. D'altres, però, opinen que encara són molt petits per entendre-ho i que és un tema molt complicat, en el qual les creences i la religió de les famílies influeix molt en la manera de tractar-ho (II·lustració 3).

Il·lustració 3: "Famílies que consideren que és important abordar aquest tema des de la llar d'infants"

A més, la gran majoria considera que des de la llar d'infants s'haurien de promoure algunes activitats de formació per a les famílies sobre aquest tema, ja que moltes es troben desorientades i perdudes a l'hora d'explicar alguna pèrdua. Un grup minoritari pensa que en aquesta etapa no és necessari. Això podria tenir relació amb el fet que pensen que els infants no estan preparats per escoltar explicacions i detalls sobre la mort. La majoria, però, coincideix amb l'opinió de les educadores, se senten insegurs i els manca informació (Il·lustració 4).

Il·lustració 4: "Famílies que consideren que s'haurien de promoure algunes activitats de formació sobre aquest tema a la llar d'infants".

5.3 Entrevista a una professional, la Doctora de la UdG Mònica Cunill

Les paraules que associa aquesta professional amb la mort i el dol són: vida, dolor i aprenentatge o oportunitat. Es pot observar una clara diferència amb les educadores i les famílies quan pensen en aquests conceptes. Mònica Cunill descriu la mort i el dol com quelcom que dóna la porta d'entrada per valorar la

vida, per poder canviar allò que no agrada i plantejar-se el que s'està fent. A més, descriu el dolor com una emoció possibilitadora que permet donar un espai i rebre el suport que es necessita en aquest moment de procés. Així doncs, el dol pot ser una oportunitat per al creixement significatiu de la persona afectada (Steen, 1988). La crisi també ofereix l'oportunitat per al desenvolupament en un sentit positiu, és a dir, ajuda a millorar el nivell de benestar deixant banda a l'ocasió per solucionar assumptes pendents, plantejar-se noves perspectives per a la vida, etc. (Caplan, citat en Karl, 1988).

Ella està d'acord amb la idea de tractar la mort, la pèrdua i el dol a l'escola bressol, és més, defensa treballar-lo a tot arreu però és conscient que és un tema tabú i que, per tant, els centres educatius acabant sent un reflex de la societat. Explica que moltes vegades s'ha trobat amb negatives a l'hora de fer propostes preventives o xerrades, negatives o obstacles que vénen sempre donats des de la por. La societat perd l'oportunitat de poder treballar tot això abans que passi, perquè al cap i a la fi, acaba passant, més tard o més d'hora.

També pensa que aquesta negativa quan ve donada pels centres educatius, es pot veure relacionada amb la falta de formació, ja que els mestres, equips directius i la societat en general no està preparada per abordar aquest tema. Es tracta d'una societat i d'una majoria molt gran de persones que no són capaces d'afrontar la mort i el dol de cara, sinó que intenten evitar-lo de totes les maneres. Però no és res més que la prevenció el principal abordatge del dol, així doncs, els centres educatius haurien de tenir present que es tracten d'entitats crucials a l'hora d'oferir eines davant la pèrdua, incloent-hi en el currículum activitats per a comprendre la mort de forma natural.

Mònica Cunill creu que les llars d'infants són el primer lloc dintre del context educatiu on s'hi hauria de començar a abordar el tema, però no de manera directa amb els nens i nenes perquè pensa que amb aquelles edats són petits. Explica que si sortís el tema de la pèrdua, s'hauria d'abordar amb total normalitat i sense por. Defensa, si més no, que els professionals de la llar d'infants, els educadors i educadores, haurien d'estar formats/des en aquest àmbit, com ja

s'ha esmentat anteriorment. Ella creu que s'han d'aprofitar totes les oportunitats que ens ajuden a parlar de la mort, com per exemple la mort d'un colom o mitjançant les pel·lícules Disney. A mesura que van sorgint esdeveniments, s'han d'aprofitar perquè l'infant comenci a integrar el tema de la mort. Si són molt petits, es pot explicar la mort utilitzant exemples d'elements de la naturalesa i llegir-los contes sobre el dol (Mietkiewicz i Schneider, 2015).

La professional explica que no té present cap guia específica per abordar la mort, el dol i la pèrdua amb infants de 0 a 3 anys. Això pot tenir relació amb què cap de les educadores tampoc disposi de cap manual pràctic en el seu centre educatiu. Aquests resultats tenen sentit perquè es tracta d'un tema tabú, un tema que resulta complicat parlar-ne per a la majoria de persones i que, possiblement, les llars d'infants no contemplin aquest tema com un concepte primordial a tenir en compte.

Un altre resultat extret de l'entrevista és que ella creu que la mort, la pèrdua i el dol és un tema complicat de tractar i d'introduir als centres educatius, en aquest cas a les llars d'infants, ja que la mort i la pèrdua són tabús en la societat en què vivim. Per tant, reafirma que les educadores d'escoles bressol es puguin trobar amb obstacles per part de les famílies, ja que es podrien resistir.

Mònica Cunill, defensa que tota persona que treballi amb persones ha de formar-se en temes de dol perquè la pèrdua està a tot arreu i no només pèrdues per mort, sinó que la pèrdua també es pot considerar una separació, una malaltia, etc. Creu que dintre del que és la formació en el sector de l'educació s'hauria de poder oferir però que també és responsabilitat de cada persona i de cada professional buscar l'espai on formar-se.

5.4 Llista de conductes de la intervenció de la lectura de contes sobre la mort, la pèrdua i el dol a l'aula de P2 de la Llar d'infants de Santa Susanna

Cal destacar que aquesta intervenció no s'ha pogut portar a la pràctica a causa de l'actual pandèmia mundial (Covid-19). Tot i això, s'ha preparat una llista de

conductes i s’ha previst que els resultats que es podrien extreure d’aquest registre i valorant tota la informació obtinguda mitjançant la recerca d’informació teòrica, els qüestionaris i les entrevistes, són els següents:

- Que abans de la lectura de contes els infants no parlaven gairebé mai sobre la mort i la pèrdua.
- Que abans de la lectura de contes els infants no feien preguntes relacionades amb la mort.
- Que després de la lectura de contes els infants han començat a parlar i a explicar més coses relacionades amb la mort i la pèrdua, com per exemple: “L’altre dia vaig veure un gat mort amb la meva mare”.
- Que després de la lectura de contes els infants han fet preguntes relacionades amb la mort i la pèrdua, com per exemple: “Jo també em moriré?”.

5.5 Escala d’estimació de la intervenció de la xerrada a educadores i famílies sobre la mort, la pèrdua i el dol a l’escola bressol

Aquesta intervenció tampoc s’ha pogut dur a la pràctica a causa de l’actual pandèmia mundial (Covid-19). No obstant, s’ha preparat una escala d’estimació i s’ha previst que els resultats que es podrien extreure d’aquest registre i valorant tota la informació obtinguda mitjançant la recerca d’informació teòrica, els qüestionaris i les entrevistes, són els següents:

- Que havent observat que la majoria d’educadores i famílies necessitaven l’ajuda d’una formació sobre el tema, la xerrada i el seu contingut els ha semblat interessant.
- Que a la majoria d’educadores i famílies, la xerrada i el seu contingut els ha servit d’ajuda per a properes situacions relacionades amb el tema, de manera que, després d’escoltar a una professional se senten més segures en referència a com tractar la mort, la pèrdua i el dol a l’escola bressol.
- Que ja que el tema actualment continua sent massa tabú, la majoria de famílies i educadores han après coses que abans no sabien.
- Que la majoria després d’escoltar a la Mònica Cunill, ha canviat la seva visió davant la mort, la pèrdua i el dol.

- Que la xerrada obtindria una bona puntuació, ja que el tema és útil i interessant, tant per les educadores com per les famílies.

6. Discussió i conclusions

Un cop acabat l'anàlisi sobre la realitat de l'abordatge de la mort, la pèrdua i el dol a l'escola bressol, es pot concloure amb què actualment no se sap com abordar aquesta temàtica en aquesta etapa educativa. Les educadores manquen de formació i les famílies es mostren reticents, ja que avui dia la mort continua sent un tema massa tabú. La realitat és que hi ha molts prejudicis davant d'aquest concepte, ja que les persones realment tampoc es plantegen mostrar una visió diferent cap a ella. Els objectius que s'han plantejat abans de portar a terme aquest treball final de grau s'han pogut assolir mitjançant tots els procediments i les fases que s'han explicat. Es pot observar que les famílies mostren una sobreprotecció cap als seus fills/es quan no parlen amb ells sobre algun tema relacionat amb la mort, la pèrdua i el dol o quan els expliquen les coses de forma metafòrica. Això dóna lloc a l'anul·lació de sentiments negatius, és a dir, fan que els infants es desenvolupin en una societat paral·lela a la nostra, ja que es troben amb una realitat sobredosificada d'irrealitat i ficció, fent de la vida un “camí de roses”. També cal destacar que la majoria d'educadores coincideixen en dir que el conte pot resultar útil per abordar la temàtica, i és que com defensen diferents autors, el conte serveix perquè l'infant conegui la realitat. Les limitacions que s'han trobat en el moment de portar a terme aquest treball han estat l'extensió de caràcters i la presència del Covid-19, ja que algunes de les intervencions no s'han pogut dur a la pràctica i això ha fet que els resultats no siguin verídics al cent per cent. Com a propostes de millora destaco poder entrevistar a més d'un professional, i poder entrevistar a les tutores de l'aula de P2 de la Llar d'infants de Santa Susanna perquè poguessin explicar si han tractat amb anterioritat el tema de la mort, la pèrdua i el dol i de quina manera ho fan. Seria interessant que com a futura proposta es pogués incidir més en la mort com a temàtica en la literatura infantil, fent una recerca més extensa i detallada sobre aquesta.

7. Referències documentals

- Aberastury, A. (1973) *La percepción de la muerte en los niños*. Buenos Aires: Ediciones Kargieman.
- Barnardo’s Child Bereavement Service. (2006). *How to explain death to children and young people...and help them cope!* Recuperat de http://www.barnardos.org.uk/child_bereavement_booklet_explaining_death.pdf
- Bowlby, J. (1983). *La pérdida afectiva. Tristeza y depresión*. Buenos Aires: Editorial Paidós.
- Bowlby J. *Processes of mourning*. Int J Psychoanal 1961; 42: 317-39.
- Bucay, J. (2004). *El camino de las lágrimas*. Argentina: Editorial Delbolsillo.
- Colomo, E. y De Oña, J.M. (2014). *Pedagogía de la muerte. Las canciones como recurso didáctico*. REICE. Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación, 12(3), 109-121.
- Díaz, P. (2016). *Hablemos de duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes*. Madrid: Fundación Mario Losantos del Campo. Recuperat de <http://www.fundacionmlc.org/uploads/media/default/0001/01/guia-duelo-infantil-fmlc.pdf>
- Díaz, I. (2004). *I ara, on és? Com ajudar als nens i els adolescents a entendre la mort*. Barcelona: Viene Editorial.
- Donzino, G. (2008). *Duelos en la infancia. Características, estructura y condiciones de posibilidad*. *Revista de psicoanálisis con niños*. Buenos Aires Recuperat de http://dspace.uces.edu.ar:8180/xmlui/bitstream/handle/123456789/282/Duelos_en_la_infancia.pdf?sequence=1
- Esquerda, M., & Agustí, A. M. (2010). *El nen i la mort*. Lleida: Pagès Editors.
- Freud, S. (1915 [1917]). *Duelo y Melancolía*, Madrid: Obras Completas.
- Gabaldón, S. (1996). *El niño y la muerte: la colaboración del profesional de salud mental en una Unidad de Cuidados Paliativos Pediátricos*. *El Niño*, 2, 18-23.

- Gabaldón, S. (2006). *El duelo en el niño*. Formación Médica continuada en atención primaria 13, 7, 344-348.
- Gómez, S, M. (1998) *Medicina Paliativa*. Madrid: Aran Ediciones.
- Gómez Sancho, M. (2007) *La pérdida de un ser querido: el duelo y el luto*. Madrid: Aron Ediciones.
- Guillén, E., Gordillo, M., Gordillo, M.D., Ruiz, I. y Gordillo, T. (2013). *Crecer con la pérdida: El duelo en la infancia y la adolescencia*. Revista INFAD, 2 (1), pp.493-498. Recuperat de http://infad.eu/RevistaINFAD/2013/n1/volumen2/INFAD_010225_493-498.pdf
- Jové, R. (2008). *Niños y adolescentes en duelo*. En Nomen, L. (Coord) (2008). *Tratando... El proceso de duelo y de morir*. Madrid: Pirámide.
- Kroen, W.C. (1996). *Cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido. Un manual para adultos*. Barcelona: Ediciones Oniro, S.A.
- Kübler-Ross, E. (2005). *Los niños y la muerte*. Barcelona: Ediciones Luciérnaga.
- Kübler-Ross, E (1969). *Sobre el miedo a la muerte*. Sobre la muerte y los moribundos (pp. 13-24). Barcelona: Grijalbo.
- Kübler-Ross, E (1997): *La muerte, un amanecer*. Barcelona: Luciérnaga.
- Kübler Ross, E (2001): *Preguntas y respuestas a la muerte de un ser querido*. Barcelona: Martínez Roca.
- Mietkiewicz, M. i Schneider, B. (2015). *À la rencontre des arrière-grands-parents dans la littérature jeunesse*. Journal Neurologie Psychiatrie-Gériatrie, 15 (86), 109-115.
- Montoya, J (2001): *Guía para el duelo*. Funeraria San Vicente. Medellín. Recuperat de https://www.funerariasanvicente.com/sitio/img/guia_unidad_duelo.pdf
- Neimeyer, R. A., & Ramírez, Y. G. (2002). *Aprender de la pérdida: una guía para afrontar el duelo*. Barcelona: Editorial Paidós.
- Ortiz, C. (2005). *El desarrollo psíquico y la subsecuente elaboración y comprensión del concepto de la muerte en el niño*. Revista Lasallista de investigación, 4 (2), pp.59- 66. Recuperat de <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=69540209>

- Payás Puigarnau, A. (2010). *Las tareas del duelo: Psicoterapia de duelo desde un modelo integrativo-relacional*. Madrid: Paidós.
- Poch, C. Y Herrero, O. (2003). *La muerte y el duelo en el contexto educativo. Reflexiones, testimonios y actividades*. Barcelona: Ediciones Paidós Ibérica.
- Poch, C. (2000). *De la vida y la muerte: reflexiones y propuestas para educadores y padres*. Barcelona: Claret.
- REICE. Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación, 2016, 14(2), 63-77. doi: 10.15366/reice2016.14.2.004
- Selfa, M., Fraga, F.J. y Berengué, I. (2015). *Leer sobre la muerte en la biblioteca de aula: una experiencia práctica de lectura en un aula de Educación Infantil*. Investigaciones Sobre Lectura, 3, 83-95.
- Slaughter, V. (2007). *Young children’s understanding of death*, *Australian Psychologist*, 40, 1–8.
- Slaughter, V., Jaakkola, K., & Carey, S. (1999). *Constructing a coherent theory: Children’s biological understanding of life and death*. In M. Seigal & C. Peterson (Eds.)
- Tizón, J.L. (2004). *Pérdida, pena, duelo: vivencias, investigación y asistencia*. Barcelona: Fundació Vidal i Barraquer, Ediciones Paidós.
- Tizón, J (2004). *Momentos del duelo*. Perdida pena y duelo. (pp.148-153). Barcelona: Paidós.
- Villanueva C. García J.; García Sanz, J. (2000). *Especificidad del duelo en la infancia*. Revista Psiquiatría Pública, 12 (3), 219-228. Recuperat de <http://documentacion.aen.es/pdf/psiquiatra-publica/vol-12-n-3/219-especificidad-del-duelo-en-la-infancia.pdf>
- Worden, J. W. (2010) *El tratamiento del duelo: asesoramiento psicológico y terapia* (2ª edició). Barcelona: Paidós.

8. Annexos

(Annex 1) QÜESTIONARI A 17 EDUCADORS DE DIVERSES LLARS D'INFANTS

1. Em podries dir si has viscut situacions de dol i pèrdua a la llar d'infants?

- No (6 respostes)
- Sí, quan vaig realitzar el meu últim any de pràctiques
- Mai
- Sí (6 respostes)
- No directament
- Sí, una.
- Sí, alguns infants que han perdut avis.

2. Em podries dir tres o quatre paraules que et venen al cap de manera immediata quan penses en el dol i la mort? Per què aquestes?

- Tristesa: perquè és l'emoció que em produeix la pèrdua
Canvi: perquè es produeixen canvis inevitables després d'una pèrdua
Plor: és el mitjà (o no) d'exterioritzar el que se sent. Penso que a vegades es materialitza en forma de llàgrimes i, per tant, és un plor visible, però d'altres és un plor més profund i invisible però que fa igual de mal, tot i que cadascú té maneres diferents de gestionar-ho.
Suport: és necessari fer pinya i sentir que no estàs sol quan et trobes amb alguna situació com aquesta. Potser al principi necessites uns dies d'aïllament, però a la llarga crec que acabes requerint companyia per sanar-te.

- Dol: pèrdua, dolor, no només amb persones, ja que el dol és aquella etapa on es caracteritza el dolor per la pèrdua d'una persona, d'un objecte (el xumet), d'un lloc (canviar de casa), etc. En canvi, les paraules amb la mort són: pèrdua, cultura, festa, patiment, ja que a cada país representa una cosa diferent i no té per què ser un procés dolorós. La mort, a diferència del dol, va lligat a tot allò que té vida (persones o animals, normalment). En el nostre cas, representa tristesa i dolor i acaba donant lloc al dol.
- Tristesa, negació, acceptació i superació. Trio aquestes paraules, ja que són les fases per les quals qualsevol persona ha de passar davant d'una situació així.
- Incomprensió: els infants no entenen la mort. Dolor: els infants senten dolor i no saben com gestionar-lo. Enyorança: és molt difícil de portar.
- Suport, procés, individual. És un procés que cadascú ho viu de manera individual i és necessari tot tipus de suport.
- Transformació, acompanyament, silencis, records. Per a mi són paraules que descriuen la mort i el seu procés de dol.
- Tristesa, pena, records.
- Tristesa, impotència i desolació. Perquè és inevitable sentir-se trist davant una situació tan forta, impotència perquè no pots fer res i desolació perquè perdre qualsevol persona fa molt de mal, però veure morir un infant no es pot explicar.
- Dolor, acompanyament, temps i tristesa.
- Pèrdua, tristesa, incredulitat. Bàsicament perquè són les primeres paraules que penses i sents quan has perdut un ésser estimat.

- Tristesa, falta, rabia. Tristesa perquè és un moment molt trist rebre la notícia o veure morir una persona. Falta perquè et falta una persona a la teva vida i rabia perquè no acceptes no veure mai més a aquesta persona i haver pogut ajudar-la més a evitar la seva mort.
- Acompanyament emocional, angoixa, superació.
- Tristesa, angoixa, por... suposo que són les emocions que he viscut jo quan he hagut d'afrontar una pèrdua propera.
- Tristesa, dolor, angoixa i soledat. Trio aquestes perquè crec que és el que se sent amb una pèrdua.
- Tristesa, por, família. Perquè quan he perdut a algú només que penso que no li passi res a la meva família i tinc por que em deixin.
- Vida, tristesa, buit i desconexió. La mort és la vida també i has de fer un procés. En aquest, vius com una desconexió i després sents tristesa i un buit, però vius de nou.
- Dolor, patiment, plor i pèrdua. Trio aquestes paraules perquè són els sentiments que es poden sentir.

3. Creus que aquest és un tema que caldria tractar en els centres educatius? Per què?

- Crec que és un tema que es podria tractar amb els infants a partir del treball del pas del temps i de l'observació de la natura, per tal que ells vagin vivenciant aquest cicle de la vida i que tot té un principi i un final (encara que sigui per una transformació). També estaria bé poder formar als mestres per poder fer un bon acompanyament de les famílies i infants que passen un procés de dol (des del respecte i donant temps als silencis, ajudant-los a trobar el seu espai de record, etc.)

- Està clar, perquè a totes les aules hi ha sempre un alumne que passa per la mort d'un familiar o mascota, o bé pel dol, com ara: fer pipi a l'orinal en comptes del bolquer, desfer-se d'una joguina que ja està vella, etc.
- Sí. És un tema poc treballat, i hauríem de formar a les persones des de petits a saber gestionar aquestes situacions. Aprendre a saber controlar les emocions, com afrontar-se a una pèrdua, com superar aquestes dificultats que ens presenta la vida, etc.
- Sí, perquè es cau en l'error de pensar que els més petits no són conscients en situacions així, i el nostre treball és tractar tant amb infants com amb els seus familiars.
- Sí, ja que és un tema massa tabú i si es normalitzés i s'ensenyés a gestionar els sentiments, es facilitaria la sanació del procés.
- Sí, per poder entendre tot el procés de la mort d'una manera sana i respectuosa.
- Sí, perquè és molt important saber tractar amb els infants quan passa.
- Sí, perquè no saps com actuar davant un drama com aquest.
- Sí, perquè és el pa de cada dia i sempre va bé una ajuda.
- Sí, perquè crec que és important acompanyar a l'infant en la situació de pèrdua que hagi viscut.
- Sí, perquè hi ha infants que pateixen morts properes.
- Sí, per poder acompanyar a l'infant i a la seva família.

- Sí, perquè per desgràcia la mort està present a totes les famílies i no entén d'edats.
- Sí, és molt important, ja que crec molt en l'educació emocional i és important fer un acompanyament del dol amb els nostres alumnes.
- Sí, perquè si a algun infant li passa, pugui tenir un acompanyament per part de l'adult.
- Sí, en els centres educatius i en la societat. Si acompanyem i ensenyem a viure s'ha de contemplar la mort, la sexualitat i els temes tabús que ens fan febles quan ens toca enfrontar-nos a ells.
- Sí, perquè si et trobes en una situació amb algun infant, el puguis ajudar o a la mateixa família.

4. Consideres que les educadores de la llar d'infants esteu preparades per abordar aquest tema?

- No (5 respostes)
- Crec que no, per més que et formis en el tema fins que no et veus en una situació real no saps com reaccionaràs. És important que siguem conscients que som persones i com a tal les situacions també ens afecten, ja que no saps com et podrà afectar. Igualment trobo necessària aquesta formació en el dol i la mort. És un tema que el vivim diàriament (també perdem objectes de valor sentimental) i està molt bé aprofitar totes aquestes oportunitats per anar treballant la pèrdua i estar còmodes amb el tema.
- No gaire. Considero que és l'experiència i la teva actitud la que et fa actuar per tal d'abordar el tema, però no pas la formació teòrica que ofereix el mòdul.

- No. No hem rebut prou o cap formació.
- No, tot el contrari.
- No, gens.
- Depèn.
- Realment no sé si estem preparades, però vàrem tenir un cas fa molts anys i vam acompanyar a la nena durant tot el curs i crec que vam fer el que necessitava i estava en les nostres mans.
- Ens falta formació.
- La veritat és que no ho estem. Ja és difícil de gestionar com a adult, per tant em resulta molt difícil saber com tractar-ho amb els infants.
- No, intentem estar al costat de l'infant en qüestió i l'acompanyem en el que podem.
- Algunes.
- Ara mateix no, perquè no he rebut un previ ensenyament sobre com fer-ho. Ho podria fer de la meua manera i creient amb el que faria jo amb els meus fills, però no sé si seria la més apropiada o correcta.

5. Creus que és necessari tractar aquest tema des d'edats tan primerenques? Per què?

- Sí, ho veig molt necessari. Si tu vas treballant amb els infants aquest cicle de la vida (per exemple a través de la natura o quan els infants perden algun objecte que s'estimen) els estem donant oportunitats d'anar

comprentent el món que ens envolta. Un món que comença amb la vida i acaba amb la mort. El que sí que cal fer és adaptar-se als infants que tens al davant i no enganyar-los (ser explícits perquè ells entenen les coses en sentit literal i si no els podem confondre).

- Suposo que sí, no sé si en aquestes edats són realment conscients del que és la mort, ja que és quelcom abstracte. Per tant, tenen més sentiment de trobar faltar alguna cosa o algú, que no pas de la mort literalment. No sé ben bé com resulten ser les emocions davant la mort en aquestes edats, però seria necessari començar des de ben petits a normalitzar un tema tan fonamental, diari i, alhora, tant tabú.
- Sí, perquè com més petits i petites són, més senzill és que ho normalitzin i aprenguin i adoptin conductes emocionals sanes.
- Potser d'una manera molt subtil. En aquestes edats si no és un membre molt proper el que mor, no s'adonen.
- Sí, perquè encara que són petits perceben el que passa al seu voltant.
- Expressament no cal, però si ve al cas si, de manera natural.
- És necessari quan hi ha una pèrdua.
- Sí, perquè ningú està exempt que pugui succeir.
- Sí, perquè la mort forma part de la vida i no hauria de ser un tema tabú, des de ben petits s'hauria de poder parlar-ho.
- Sincerament no ho sé, crec que són petits. El cas que vàrem tenir era una nena del últim any d'escola Bressol i mitjançant l'acompanyament i un conte per infants li explicàvem el dol i la pèrdua.

- Sí. Per estar preparats i l'infant pugui veure amb més naturalitat el tema en un futur.
- Sí, els infants encara no tenen la capacitat de verbalitzar les seves emocions i cal conèixer bé com poder acompanyar-les i sostenir-les.
- Sí, no crec que sigui mai fàcil parlar de la mort, però no hauria de ser un tema tabú perquè per desgràcia passa sovint.
- Sí, de manera molt lleu però s'ha de tractar, ja que en la majoria dels casos quan són més gran es produeixen traumes, depressions, ansietat, etc.
- Sí, perquè els més petits també ho noten i necessiten fer dol i entendre el que passa.
- Encara que no vulguem es tracta. Quan mor una formiga, quan es trenca o es perd el dudu, el xumet... l'altra cosa és que es faci conscientment i com es faci. La mort té moltes formes.
- Sí, perquè hi ha infants que ho necessiten i en pregunten, on és aquella persona que ja no veu mai.

6. Quina creus que és la millor manera d'explicar la pèrdua a la llar d'infants, tant amb els infants com amb les seves famílies? Per què?

- Amb els infants la millor manera trobo que és a partir de l'observació de la natura i el pas de les estacions. També podem aprofitar el recurs dels contes per apropar-los. A les famílies no els explicaria què és la mort o el dol o què fer davant del tema a no ser que ells preguntin. Tu has de respectar a les famílies i si una d'aquestes no se sent còmode amb el tema, no cal forçar-los, simplement acompanyar-los quan els calgui (i a vegades no cal ni parlar, simplement ser-hi. Per això dono tanta importància als silencis, perquè a vegades hi ha famílies que els agraeixen).

- Segurament mitjançant els contes, cançons, racons a l'aula que els permeti viure el dol de forma més propera, com ara: col·locant una tenda de tela, música, llums, coixins, etc. Que els faci estar còmodes i els permeti focalitzar les seves emocions. En canvi, pels adults no ho sabria perquè acostumem (sobretot a la nostra cultura) a viure aquests moments com a un fet molt dolorós del que no volem o no sabem normalitzar. Per tant, deixaria pas a un psicòleg expert en temes de mort/dol o en algun professional que m'ajudés i em donés eines per tractar-ho amb les famílies.
- Parlant. Crec que és important treballar-ho a partir de contes, per exemple. Però per mi el més normal és parlar-ho amb normalitat i naturalitat quan es produeix alguna pèrdua.
- Mitjançant els contes. És un element motivador que capta amb facilitat la seva atenció. És un recurs molt enriquidor per a tractar qualsevol tema.
- D'una manera natural i senzilla, perquè els infants ho entenguin. Amb un acompanyament respectuós.
- Amb infants mitjançant els contes, ja que és una manera lúdica de treballar-ho.
- Posant-hi a la seva pell com si t'hagués passat a tu.
- No ho sé.
- Depenent la família i les seves creences.
- Crec que amb els contes i amb l'acompanyament és una bona eina per intentar explicar una pèrdua d'un familiar directe.

- Sóc partidària d'explicar tal com són les coses: que ja no veurem més aquella persona, que hem estat i ho hem passat el millor possible amb ell/a i que sempre estarà viu/va al nostre record. Penso que no s'ha d'enganyar a l'infant i hem d'evitar que cregui en una falsa presència al cel de la persona que ha marxat.
- El recurs del conte pot anar bé pels infants i les famílies, a més, vídeos o xerrades.
- Amb els infants i les famílies es podria treballar mitjançant els contes, potser a partir d'una història aliena és més senzill...
- De manera simbòlica, com per exemple que és una estrella i que és la que més brilla a la nit. D'aquesta manera els infants poden recordar a la persona que ha mort mirant el cel i tenen un “lloc” on poden veure que hi és però que no el podem tocar.
- És un tema molt complicat, quasi més que explicar jo veig més oportú estar a prop d'ells i ajudar-los en el que necessitin. Els infants són petits i no entenen la situació, cal acompanyar-los si estan tristos.
- Vivint-la. Quan es tracta de la mort d'un familiar donant suport emocional, creant espais per a la família, orientar-la a un especialista. Cadascú sap en què creu, no amagant i deixant espai al dol.
- Crec que és molt relatiu, ja que hi ha moltes maneres de dir-ho a un infant, i no per això una és més correcta que l'altra. Es pot dir que està al cel i que quan pensis amb ell/a sempre estarà, com una estrella. També que ja no hi és i que tens el seu record. Però com ja he dit abans depèn de les creences de cada persona.

7. En el teu centre, disposeu d'alguna guia o d'algun manual pràctic per abordar la mort, el dol i la pèrdua amb infants? Quina?

- No (14 respostes)
- En el meu centre no tenim cap manual per formar-nos en el tema. Tot i això, hem fet alguna jornada formativa on s'ha tractat una mica el tema del dol i la mort.
- No que jo sàpiga.
- De moment no.

8. Creus que les educadores us podeu trobar amb obstacles per part de les famílies dels infants, per a treballar aquest tema? Per què?

- Sí, com ja he dit, ens podem trobar amb famílies que no es sentin còmodes amb aquest tema i cal respectar-ho. S'ha de tenir present també que si tu decideixes tractar el tema, ho fas com a escola en conjunt, no ho pots fer perquè tu ho vulguis. Quan parles del tema també t'has d'ajustar molt al públic que tens al davant. Per tant, si tens infants de 2 anys (els grans de la llar d'infants), no cal explicar coses que no els toca. Simplement narrant allò que veiem a la natura ja els posem en contacte amb la mort.
- I tant, com he exposat anteriorment, no totes les famílies estan preparades perquè aquest tema es normalitzi i deixi de ser un tema tabú, i més quan pensen que els seus fills passaran i patiran el mateix que ells quan no té per què ser així.
- Sí. Potser les famílies es neguen a treballar aquests conceptes a la llar, depèn l'impacte que tingui sobre l'infant pot provar malson o preguntes als pares que ells mateixos no saben què respondre.
- Sí, ja que moltes famílies pensen que són massa petits i petites per parlar

d'aquests temes

- Sí, és un tema personal familiar que poden voler mantenir amb discreció.
- Pot ser, sempre hi ha opinions de tot tipus.
- No crec (2 respostes)
- Sí, perquè no estem preparades ni ens han fet fer cursos sobre aquest tema
- Hi ha famílies per tot, no ho sé. Però si es treballés crec que potser a la llarga ho agrairien. Però també crec que són infants petits per abordar aquest tema.
- Sí, perquè encara és un tema molt tabú i moltes famílies encara expliquen que la persona està al cel donant una falsa presència a l'infant.
- No ho crec, a la inversa.
- Podria ser, a vegades per temes culturals o perquè hi ha famílies reticents a parlar-ne. És una cosa molt personal.
- No, crec que per a les famílies som una ajuda més per a treballar aquest tema.
- Sí, perquè potser les famílies no volen que en parlem del tema o potser no ho han explicat als nens/es.
- Si la mort apareix en un conte o en algun company es tracta. En aquestes edats només parles del concret, no pots anar més lluny i no passa res.

- Crec que amb aquest tema sempre s'ha de respectar el que pensa la família, i si és necessari treballar-ho millor conjuntament família-infant-escola-psicòleg.

9. Creus que hi hauria d’haver una formació específica pel personal de les llars d’infants sobre aquest tema?

- Sí (9 respostes)
- Clar! És un fet inevitable que ens trobem contínuament a les llars.
- Sí, molt necessari per acompanyar de la millor manera.
- Sí, algun curs.
- Estaria bé.
- Crec que hi hauria de ser perquè ens podem trobar perdudes en algun moment puntual.
- Totalment d'acord.
- Sí, ens serviria d'ajuda per a poder tractar el tema.
- Sí, seria molt important.

10. Vols afegir alguna cosa? Moltes gràcies.

- Penso que la mort és un fet quotidià tan normal i comú com la vida. Que sempre es parla amb alegria dels naixements i s'evita parlar de la mort perquè produeix tristesa, i aquí, crec, que és on està l'error: en voler allunyar-nos de les coses tristes, ja que el que fem és contraproductiu. Evitem la pena perquè ho associem amb quelcom negatiu, però si ho tractéssim com allò que és i ho aprenguéssim a gestionar de manera

constructiva, la pèrdua no deixaria de ser un fet dolorós, però la seva sanació segurament seria més fàcil i més sana.

- La mort no hauria de ser un tema tabú, i menys amb infants de llar d'infants. Se'ls ha de poder acompanyar en tot moment.
- M'ha agradat poder adonar-me'n arran del teu qüestionari que vull tenir una formació sobre el dol i la mort, per estar preparada i no trobar-me perduda, crec que és molt important saber afrontar una situació tan traumàtica i poder oferir suport a les famílies i als infants.

**(Annex 2) QÜESTIONARI A 17 FAMÍLIES DE LA LLAR D'INFANTS DE
SANTA SUSANNA**

1. Quina edat té el vostre fill/a?

- 3 i 9 anys.
- 2 anys (7 respostes)
- 1 any.
- 18 mesos (2 respostes)
- 3 anys. (3 respostes)
- 22 mesos.
- 15 mesos.
- 1 i 3 anys.

2. Em podríeu dir tres o quatre paraules que us venen al cap de manera immediata quan penseu en el dol i la mort? Per què aquestes?

- Pena per veure patir a l'ésser estimat, pèrdua de moments, petons, abraçades amb aquella persona, buit el que deixa en la nostra ànima aquella persona que mor.
- Dolor indescriptible, ràbia, incertesa i tristesa.
- Pena, dolor i soledat. Perquè crec que és un moment de canvi personal bastant dur.
- Tristesa, dolor, buit... són les paraules que sento quan recordo alguna

pèrdua propera.

- Fins aviat (et tornaràs a trobar), tristor (no el tornaràs a veure fins que tu també marxis), ràbia (perquè no vols que marxi mai).
- Pena, por, llàgrimes.
- Al primer moment tristesa, quan començo a recordar experiències viscudes amb aquesta persona: felicitat i enyorança.
- Tristesa, soledat i enyorança.
- Tristesa, pèrdua, dolor, buit.
- Tristesa, impotència, dolor, trobar a faltar a qui ha marxat, etc.
- Tristesa, dolor, enyorança.
- Tristesa, nus al coll, dolor, records agradables amb aquella persona o animal.
- Mare, pare, pèrdua i tristor.
- Dolor, tristesa, angoixa. Són les emocions que predominen en un moment així.
- Tristesa, por, angoixa.
- Pena, llàgrimes, patiment i nostàlgia.
- Tristesa, soledat i eternitat.

3. Heu tingut alguna experiència d'aquest tipus que us hagi portat a tractar el tema del dol i la mort amb el vostre fill/a? De quina manera ho heu fet?

- Sí, la mort de la meva mare. Vaig dir-li que la mort forma part de la vida i que totes les persones en algun moment o un altre hem de morir, no és dolent ni ha de fer por.
- Psicolòlegs de l'hospital.
- No (9 respostes).
- Sí, indicant que ha marxat de viatge i que està en un lloc més feliç.
- Sí, tot i que d'una manera molt indirecta, ja que el seu avi va morir quan el meu fill gran era un bebè, però ens agrada que el recordin i els hi ensenyem fotos i els hi diem que està a la lluna al costat de les estrelles.
- Sí, explicant-li que l'àvia ha marxat al cel, que no ha sigut perquè ella volgués sinó perquè estava malalta i que des d'allà ens veu i ens cuida.
- De moment no. Només li hem explicat mitjançant fotos qui eren els seus avis, però que ja no estan amb nosaltres.
- Sí, la meva mare. El meu fill tenia 2 anys i li vam explicar que la iaia havia marxat a les estrelles i ja no la veuríem.
- Besavis que han marxat, i hem dit que són una estrella i que sempre que els recordem i parlem d'ells farem que no s'oblidin i l'estrella brillarà més.

4. Considereu que també és important abordar aquest tema des de la llar d'infants? Per què?

- Només si els infants pregunten se'ls ha d'explicar. El meu fill tenia 4 anys i ho va assumir molt bé.
- Sí. És la vida i han de saber que estem i no estem.
- Sí, per normalitzar-lo.
- Com a tema general no cal perquè són molt petits per entendre-ho encara.
- Sí, intentar fer entendre que ens anem fent grans i que hem de marxar però que ens tornarem a veure.
- Sí, per si desgraciadament sofreixen la pèrdua d'algun pare.
- Sí, perquè teniu més experiència en la comunicació amb els infants.
- Sí, perquè també forma part de la vida.
- Sí, seria més fàcil per explicar-ho si tinguessin alguna pèrdua.
- Penso que potser encara són molt petits i és un tema molt complex on les creences i la religió de les famílies influeix molt en la manera d'abordar el tema.
- Personalment crec que sí, per normalitzar-lo i ajudar a no crear futurs traumes.
- Si, perquè és una manera perquè ho entenguin millor i fer-ho amb normalitat, ja que la gent es mor i no ha de ser tabú.

- Més que abordar-lo crec que és important que sàpiguen la situació per donar suport a l'infant i ajudar a la família a enfocar el tema.
- Sí, crec que és important que des de ben petits siguin conscients del procés de la vida (dins dels seus límits).
- No, són massa petits.
- Potser sí que seria important abordar el tema amb l'ajuda de les paraules d'un professional i de la persona tan important com és la figura del cuidador/a a la llar.
- Sempre que es faci amb el mateix criteri que segueix la família, ja que si no es pot tornar a l'infant boig. Des de la llar es pot ajudar a canalitzar els sentiments a escala general potser.

5. Considereu que des de la llar d'infants hauríem de promoure algunes activitats de formació per a famílies sobre aquest tema?

- Estaria bé! Jo mateixa no sabia com fer-ho en aquell moment.
- Sí, mai se sap... i cal estar informat.
- Estaria bé.
- Sí (7 respostes).
- A l'etapa de llar d'infants no crec que sigui necessari.
- Sí, seria molt interessant.
- No.

- Sí, crec que és important donar eines a les famílies per ajudar els seus fills a fer front a les pèrdues dels éssers estimats.
- Sí, ja que hi ha famílies que amaguen la pèrdua i el dol als petits de casa.
- Sí, en el cas que la pèrdua fos molt rellevant pel menor.
- Per mi crec que no.

6. Voleu afegir alguna cosa? Moltes gràcies!

- Molt interessant, gràcies!
- Un tema interessant. Gràcies.
- Interessant aquest tema.
- Si feu una formació aviseu! :)
- Animar a les famílies a formar-se, informar-se del tema dol i pèrdua per ajudar als petits a portar-ho millor.
- Molt interessant aquest tema, d'explicar la mort i el dol als infants, i molt necessari en aquests moments del Coronavirus.

(Annex 3) ENTREVISTA A LA DIRECTORA DEL POSTGRAU EN INTERVENCIÓ DE PÈRDUA, DOL I CRISI, MÒNICA CUNILL

1. Com a directora del Postgrau en Intervenció de Pèrdua, Dol i Crisi, em podria dir quina és la seva experiència en aquest camp?

Fa més de 20 anys que em dedico a l'acompanyament a persones que han petit la pèrdua d'un ésser estimat, sobretot pèrdues que tenen a veure amb la mort. Com suposo que ja saps, quan parlem de pèrdua, la pèrdua és un concepte molt ampli i podem trobar altres tipus de situacions que generin dol, com pot ser una separació o una malaltia, però jo bàsicament estic especialitzada amb això. Llavors faig acompanyaments individuals quan la persona necessita a algú que estigui al seu costat per poder transitar el dol, faig psicoteràpia, és a dir, persones que ja tenen un dol complicat, i també he treballat molts anys portant grups de dol. En aquest cas, és quan hi ha persones que comparteixen un mateix tipus de pèrdua, per exemple pares que han perdut un fill per suïcidi, doncs fem treball grupal perquè hi ha una potència en el grup en el qual ells se senten identificats que en l'àmbit individual això no hi és. També he escrit dos llibres en relació a aquest tema, un que es diu: “Nadie me entiende”, de l'editorial Luciernaga, que és una novel·la en la qual explico la vivència d'una mare que perd a un fill i el treball terapèutic que fa amb la psicòloga, i un altre que és: “Rituales de despedida y conmemoraciones: la celebración de una vida”, que en aquest bàsicament en el que m'enfoco és en com fer aquests acompanyaments en el moment del comiat, és a dir, doncs com preparar una cerimònia que sigui personalitzada i com d'aquesta manera celebrar la vida de la persona que marxa i un mica tenir present quina és la petjada que deixa en nosaltres. També he fet intervencions en contextos de crisi, és a dir, quan hi ha la pèrdua, en aquell mateix moment anar a atendre a la família i a sostenir el que la situació comporta. I també he fet atenció en els vetlladors, en els tanatoris, a les famílies que en aquell moment necessitaven suport emocional, doncs jo les acompanyava amb això. Llavors al llarg de tota aquesta experiència, vam decidir organitzar aquest any passat el primer postgrau en intervenció, pèrdua i dol i llavors també sóc directora d'un postgrau d'intel·ligència emocional, perquè el que ens trobàvem és que la dificultat més gran que tenim a l'hora d'afrontar un dol té a veure en

com gestionem les emociones que acompanyen aquesta pèrdua.

2. Em podria dir tres o quatre paraules que li venen al cap de manera immediata quan pensa en el dol i la mort? Per què aquestes?

Les tres paraules que em venen sempre que parlo de la mort són: vida, bàsicament perquè la mort ens dóna el regal de la vida, és a dir, quan et preguntes perquè morim és perquè sapiguem viure i jo entenc la mort com una part fonamental de la vida, com un moment més de la vida, és més, allò que determina com morirem és com vivim, és a dir, si joestic vivint una vida plena doncs la meva mort, independentment de com siguin les circumstàncies, serà una mort plena. La segona paraula que em ve quan penso en el dol, evidentment és el dolor, el dolor que és diferent del patiment. Per mi el dolor és natural, és quelcom que sorgeix de l'amor que un sent per la persona que acaba de perdre, per tant, és una experiència que et dóna l'oportunitat de poder fer una revisió de com realment tu estàs vivint. Jo sempre dic que el dol ens deixa nus, “nos desnuda el alma” perquè m'entenguis i, per tant, per mi el dolor és en aquest cas una emoció possibilitadora que ens permet d'alguna manera recollir-nos, donar-nos aquest espai i evidentment ens permet rebre el suport que necessitem en aquest moment de procés. La tercera paraula seria aprenentatge o oportunitat, és a dir, viure una experiència per mort, per una mort molt important, quan tu has transitat tot el procés, aquest procés et transforma i d'aquest procés en treus uns aprenentatges que són molt profunds, hi ha una transformació del que tu ets, per tant, per mi la pèrdua moltes vegades va acompanyada d'aquest guany, és a dir, al dolor, a poder-ho mirar de cara, en posar-me realment cara a cara amb la vida i plantejar-me què és el que estic fent, què és el que vull, em dóna l'oportunitat de canviar coses que potser d'una altra manera no seria capaç.

3. Creu que aquest és un tema que caldria tractar en els centres educatius? Per què?

La pèrdua, la mort, és un tema que s'hauria de tractar a tot arreu, però què succeeix? Que la mort és un tema tabú, no se'n parla, i per tant, la pèrdua és un tema tabú. Llavors penso que els centres educatius al final són un reflex de la societat i per aquest motiu a les escoles, als instituts i a les universitats el dol

continua sent, el dol i la mort, un tema tabú. Només en parlem i amb la boca petita quan succeeix alguna pèrdua dintre del centre educatiu. Una mica la meva experiència és que quan jo he anat moltes vegades a fer algun tipus de proposta més preventiva, de poder treballar la pèrdua amb els nens/es o de poder fer una xerrada sobre el tema de la mort hi ha hagut una negativa sempre des de la por, de la por a com reaccionaran les famílies, de la por des dels mateixos mestres/as perquè no tenen ganes d'entrar en el tema i sempre que han sol·licitat la meva ajuda o assessorament sempre ha estat quan ja hi ha hagut una pèrdua, una pèrdua d'un nen/a de l'escola, la pèrdua d'un mestre/a, la pèrdua d'algun pare o mare d'algun nen/a de l'escola, etc. Jo penso que ens estem perdent una oportunitat de poder treballar tot això abans i que quan arribi la pèrdua, que sempre arriba, doncs estar molt millor preparats per poder abordar tot això a les escoles.

4. Considera que el professorat dels centres educatius està preparat per abordar aquest tema?

Aquesta pregunta està molt relacionada amb la pregunta tres, és a dir, si a les escoles no es treballa el tema de la mort, és precisament perquè els mestres, els equips directius, la societat en general, no està preparada per abordar aquest tema, perquè no s'han obert a poder mirar a la mort de cara i el que suposa el dolor de cara. Parlo en general, òbviament hi ha mestres que poden estar formats i que realment ens donen l'oportunitat dintre de les aules a poder treballar aquest tema dintre del qual seria la resta de temari, però en general jo crec que falta moltíssima formació en aquest àmbit.

5. Creu que és necessari tractar aquest tema des de les llars d’infants? Per què? Quina creu que és la millor manera per tractar la pèrdua a la llar d’infants, tant amb els infants com amb les seves famílies? Per què?

Home a les llars d'infants doncs realment són el primer lloc dintre del context educatiu on s'hauria de començar a abordar el tema, però jo crec que no és tan important abordar-ho directament amb els nens i nenes, perquè evidentment amb aquelles edats són petits, però sí que seria interessant que els professionals de la llar d'infants, els educadors i educadores, estiguessin formats/des en

aquest àmbit, bàsicament perquè més enllà que es doni o no una pèrdua a la llar, són referents i els nens/es són esponges. Llavors, quan tu pots treballar o pots parlar de la pèrdua com quelcom normal, com quelcom que succeeix i que forma part, això fa que els infants de manera més natural ho integrin. Els nens/es de manera natural ja ho tenen molt clar, és a dir, ells ja saben com reaccionar, tenim a escala de supervivència uns mecanismes que ells tenen molt activats perquè encara no estan distorsionats per les creences i els hi és molt més fàcil si hi ha un adult referent que els sosté bé de poder gestionar quan això passa. Però a la llar d'infants el que jo veig és que seria molt interessant que les educadores i educadors estiguessin formats en aquest àmbit perquè al final quan ells expliquen un conte o quan ells fan alguna proposta, si surt el tema de la pèrdua doncs ho puguin abordar amb total normalitat, sense por, i evidentment, seria molt interessant fer un treball amb les famílies. Al final les pèrdues formen part de la vida com et comentava anteriorment i en trobem a tot arreu, és a dir, si jo vaig caminant pel carrer amb el meu nen i em trobo un colom que està mort en el terra tinc una oportunitat per poder parlar de la pèrdua. Jo a casa tinc peixos de colors i aquests peixos de colors duren tres mesos, és a dir, tinc una oportunitat per poder parlar de la mort i de la pèrdua. Així doncs no cal perdre a una persona estimada, no cal que sigui una pèrdua molt important per poder començar a parlar de la mort i de la pèrdua. Per exemple, a les pel·lícules Disney, a totes falta el pare o falta la mare, són oportunitats amb els infants de poder parlar de la pèrdua. Per exemple, jo en el meu cas quan el meu fill Carles tenia 4 anys em sembla, estàvem veient el Rei León, doncs en l'escena en què el pare del Simba mor, quan va caure, en Carles va dir: “el papa d'en Simba està dormint”. Jo vaig aprofitar per dir-li que no estava dormint, sinó que el papa d'en Simba estava mort. Llavors, només el fet de jo dir-li això ell ja comença a obrir-se al fet que hi ha una realitat diferent a estar adormit, llavors a mesura que ens anem trobant amb esdeveniments el que hem de fer és aprofitar-los perquè l'infant comenci a integrar el tema de la mort, tot i que fins que no tinguin set o vuit anys no ho tindran del tot definit com ho tenim els adults.

6. Existeix alguna guia o manual pràctic per abordar la mort, el dol i la pèrdua amb infants de 0 a 3 anys?

Jo crec que guies específiques dels 0 als 3 anys ara mateix no en tinc cap present, però torno a insistir, aquí qui s'ha de formar en aquest sentit no és l'infant, sinó que és el pare o la mare o és l'educador o educadora. Si ells tenen una formació en relació a aquest tema o tenen una visió possibilitadora de la mort i de la pèrdua, quan aquesta situació aparegui en el seu dia, ells sabran com sostenir-ho, sabran com manegar-ho. És a dir, no es tracta que l'infant no pateixi, aquest no és l'objectiu, l'objectiu és que l'infant senti el dolor i se senti sostingut en el seu dolor, que tingui permís per plorar i que nosaltres puguem acompanyar aquesta tristesa o puguem acompanyar aquesta ràbia sense que nosaltres ens desbordem per això, ni que ens preocupem ni que pensem que al nen o nena li passarà alguna cosa perquè no podrà sostenir-ho. L'infant ho viu tot de manera molt natural, per tant, si nosaltres ho vivim de la mateixa manera i a part, ens mostrem segurs i fermes davant d'aquesta situació l'infant no tindrà cap mena de problema.

7. Creu que les educadores de la llar d'infants poden trobar obstacles per part de les famílies dels infants, per a treballar aquest tema? Per què?

Jo crec que si les educadores d'una llar d'infants es plantegen tractar aquest tema el primer que han de fer és formar-se elles, això principalment, perquè un/a no pot començar a parlar de la pèrdua sense tenir clar què és el procés de dol i sense tenir clar com ajudar o com acompanyar les emocions que comporten aquest procés. Per tant, cal una formació específica en l'àmbit, i llavors, evidentment és un tema que no és fàcil d'introduir pel que deia, perquè és un tema tabú i les famílies segurament es resistiran, a no ser que a la llar d'infants hi hagi hagut alguna pèrdua, que aleshores això es converteix en una porta d'entrada per poder abordar aquest tema.

8. Creu que hi hauria d'haver una formació específica pel personal de les llars d'infants sobre aquest tema?

Amb tot això penso que aquesta pregunta està resposta no? És a dir, qualsevol persona, qualsevol professional que treballi amb persones, ja siguin mestres,

educadores, sanitaris, psicòlegs, siguis de l'àmbit que siguis, si treballes amb persones, per mi és obvi que s'haurien de formar en temes de dol perquè la pèrdua, torno a insistir, està a tot arreu. Moltes vegades, quan tu comences a mirar comportaments de determinats nens/es, o comences a mirar determinades patologies en els adults i comences a explorar una mica què és el que hi ha darrere, moltes vegades hi ha pèrdues, i torno a insistir, no tenen per què ser pèrdues per mort eh, poden ser separacions, poden ser malalties, poden ser altres situacions que també es consideren pèrdues i que poden generar aquest malestar en l'infant. Per tant, dintre del que és la formació en aquest sector, s'hauria de poder oferir i si no també és responsabilitat, jo penso, de cada professional de buscar l'espai on formar-se, és a dir, per exemple, a magisteri donen una formació bàsica, però si tu vols ser especialista o tu vols tenir coneixements sobre algun àmbit ja és responsabilitat teva fer formació de postgrau. En aquesta línia també nosaltres vam oferir aquest postgrau, perquè el que és aquí a la província de Girona, no hi havia cap oferta d'aquest tipus i vam pensar que era una oportunitat per a molts professionals de poder tenir els coneixements en aquest àmbit. Realment estem en la primera edició, tot i que en l'àmbit privat ja l'hem fet set anys amb anterioritat, per tant, seria una vuitena edició i aquest any tenim un grup de vint persones i moltes venen de l'àmbit hospitalari, altres venen de l'àmbit educatiu, vull dir que és un grup molt heterogeni, però són persones que treballen amb persones.

9. Vol afegir alguna cosa? Moltes gràcies.

I res més, això seria tot Ainoa. Doncs espero que t'hagi pogut ajudar i si les meves respostes et genera alguna pregunta més, me les pots formular que no tinc cap problema en poder respondre't. Agrair-te l'interès pel tema i molta sort en el treball!

**(Annex 4) LLISTA DE CONDUCTES DE LA INTERVENCIÓ DE LA
LECTURA DE CONTES SOBRE LA MORT, LA PÈRDUA I EL DOL A
L’AULA DE P2 DE LA LLAR D’INFANTS DE SANTA SUSANNA**

Abans de la lectura de contes:

Nom de l'infant: X	Sí	No
<ul style="list-style-type: none">• Parla o explica alguna cosa relacionada amb el tema		
<ul style="list-style-type: none">• Pregunta alguna cosa relacionada amb la mort		
<ul style="list-style-type: none">• Mostra una visió negativa cap a la mort		
<ul style="list-style-type: none">• Mostra una visió natural cap a la mort		

Després de la lectura:

Nom de l'infant: X	Sí	No
<ul style="list-style-type: none">• Ha mostrat interès pel conte		
<ul style="list-style-type: none">• Parla o explica alguna cosa relacionada amb el tema		
<ul style="list-style-type: none">• Pregunta alguna cosa relacionada amb la mort		
<ul style="list-style-type: none">• Mostra una visió negativa cap a la mort		
<ul style="list-style-type: none">• Mostra una visió natural cap a la mort		

(Annex 5) ESCALA D'ESTIMACIÓ DE LA INTERVENCIÓ DE LA XERRADA A EDUCADORES I FAMÍLIES SOBRE LA MORT, LA PÈRDUA I EL DOL A L'ESCOLA BRESSOL

De l'1 al 5, quant d'interessant t'ha semblat la xerrada?	• 1 2 3 4 5
De l'1 al 5, quant t'ha servit d'ajuda el que s'ha comentat?	• 1 2 3 4 5
De l'1 al 5, quantes coses s'han dit que ja sabies?	• 1 2 3 4 5
De l'1 al 5, quantes coses s'han dit que no sabies?	• 1 2 3 4 5
De l'1 al 5, quant ha canviat la teva visió sobre la temàtica?	• 1 2 3 4 5
De l'1 al 5, quina puntuació, en general, li dones a la xerrada?	• 1 2 3 4 5